

Samen één lichaam

WORLD CHRISTIANITY IN KAMPEN & ZWOLLE

Masterscriptie Master Theologie Predikant

Student: N.D. van der Veen (16031)

Eerste begeleider: dr. J.J.A. Colijn

Tweede beoordelaar: dr. J.H.F. Schaeffer

Inhoud

Hoofdstuk 1 - Inleiding en methode.....	5
1.1 Inleiding op scriptie.....	5
1.2 - Probleemstelling.....	7
1.2.1 Globalisering en migratie.....	7
1.2.2 Uitwerking op christelijke gemeenschappen	8
1.2.3 Terminologie.....	9
1.2.4 Reactie: verbinding en eigen koers.....	10
1.2.5 Bijbelse motivatie en <i>World Christianity</i>	11
1.2.5 Inventarisatie van vragen.....	12
1.3 - Hoofdvraag en deelvragen.....	13
1.4 - Methode.....	14
1.4.1 Methode deelvraag 1	14
1.4.2 Methode deelvraag 2.....	14
1.4.3 Methode deelvraag 3.....	15
1.4.4 Methode deelvraag 4.....	21
1.5 - Positionaliteit	22
Hoofdstuk 2 - Exegese van Efeze 3	23
2.1 Vaststelling tekst	23
2.1.1 Afbakening perikoop	23
2.1.2 Tekstkritiek	24
2.2 Werkvertaling	25
2.3 Historische context en ontstaansgeschiedenis	27
2.3.1 Auteurschap.....	27
2.3.2 Datering	29
2.3.3 Bestemming en karakter van de brief	30

2.3.4 Context van Efeze	31
2.3.5 Heilshistorische plaatsing	32
2.4 Literaire context.....	34
2.5 Betekenis “samen één lichaam zijn”	36
2.5.1 Betekenis van het mysterie.....	36
2.5.2 Betekenis van samen één lichaam zijn	37
2.5.3 Betekenis van het lichaam.....	38
2.5.4 Betekenis toen en nu.....	41
2.6 Conclusie hoofdstuk 2	42
Hoofdstuk 3: Lichaam van Christus in World Christianity	44
3.1 Naar een definitie van World Christianity	44
3.1.1 Historisch-descriptieve aspecten van WC.....	45
3.1.2 Theologisch-normatieve aspecten van WC	46
3.1.3 Methodologische aspecten van WC.....	47
3.1.4 Omschrijving van WC	49
3.2 WC en het lichaam van Christus.....	50
3.2.1 Lichaam van Christus bij Walls.....	50
3.2.2 Lichaam van Christus bij Wereldraad van Kerken en de Lausanne beweging	52
3.3 Ecclesiologische betekenis van WC en het lichaam van Christus.....	54
3.4 Conclusie hoofdstuk 3	55
Hoofdstuk 4: Veldonderzoek met een casestudy	57
4.1 Contextanalyse.....	57
4.2 Korte profielschets gemeenten en respondenten	59
4.3 Documentenanalyse.....	60
4.3.1 Geloven.....	61
4.3.2 Behoren bij	62
4.3.3 Handelen.....	62

4.3.4 Ervaren	63
4.4 Analyse interviews	64
4.4.1 Geloven	64
4.4.2 Behoren bij	68
4.4.3 Handelen.....	71
4.4.4 Ervaren	76
4.4.5 Conclusie	78
4.5 Attenderende begrippen	79
4.6 Vergelijking analyse documenten en interviews	80
4.7 Conclusie hoofdstuk 4	81
Hoofdstuk 5: Een dialoog tussen Tekst, theologie en praktijk.....	83
5.1 Thema's voor gesprek	83
5.2 Eenheid van het Lichaam	84
5.3 Diversiteit van de lidmaten	85
5.4 Samenwerking.....	89
5.5 Verbondenheid	91
5.6 Conclusie.....	92
Conclusie	93
Discussie en aanbeveling	94
Literatuur	96

Hoofdstuk 1 - Inleiding en methode

1.1 Inleiding op scriptie

Als student loop ik al enige jaren rond in Kampen. In deze kleine gemeenschap kende je elkaar als studenten en docenten goed. Hierin had ook elk jaar een nieuwe lichter internationale studenten van de MIRT hun plek en dit gaf intercultureel contact van mensen met een gedeelde passie: theologie. Maar ook andere kanten van het leven werden met elkaar gedeeld. Voor mij begon het interculturele contact heel praktisch toen ik verantwoordelijk was voor de uitvoerende kant van de huisvesting van internationale studenten. Door de vele kleine (voor hen betekenisvolle) klusjes leerde ik heel gemakkelijk contact leggen met hen. Meerdere jaren ben ik ook als buddy gekoppeld geweest aan internationale studenten om hen wat wegwijs te maken in Nederland en aan de TU. Hierbij hoort vaak ook het delen van de maaltijd en het geloof. Ook een reis vanuit de TU naar het PTS in India is betekenisvol voor mij geweest om mijn horizon te verbreden en het geloof en theologie in een heel ander land en een nieuwe context te beleven.

Ik besloot mij verder theologisch te verdiepen door de beschikbare ruimte van de specialisatie binnen de Master Theologie Predikant in te zetten voor interculturele theologie met vakken uit de MIRT. Dit liet mij zien hoe sterk de context bepaalt wat je denkt, hoe je denkt en wie je bent. Toch betekent dit niet dat je altijd maar langs elkaar heen praat en leeft, maar ik heb juist ook een sterk gevoel van verbinding ervaren in al deze jaren, dat je samen dezelfde God belijdt, aanbidt en dient. Deze interculturele verbondenheid krijgt theologische bijval vanuit denkers binnen *World Christianity* (afgekort als WC; zie H3 voor uitwerking en definitie). Volgens Andrew Walls is het christelijk geloof niet beperkt tot één land, cultuur, tijd of context, maar kent het een multiculturele verspreiding vanaf het begin.¹ Sterker nog, zonder diverse culturen en contexten door de tijd heen, is het lichaam van Christus niet compleet. We hebben elkaars visie nodig om onze eigen visie te corrigeren, te vergroten en te focussen.² Interculturele interactie krijgt hier dus een normatieve lading.

Echter, ik zie in mijn omgeving ook obstakels voor dit gezamenlijk beleven van het geloof. Waar dit in de MIRT heel makkelijk en vanzelfsprekend was, zie ik in mijn eigen kerk in Kampen maar

¹ Andrew F. Walls, *The Cross-cultural Process in Christian History: Studies in the Transmission and Appropriation of Faith* (Maryknoll, N.Y.: Orbis Books, 2002), 67.

² Walls, *The Cross-cultural*, 79.

heel weinig internationale medegelovigen. Hoe kan dat? Tegelijkertijd is er een internationale kerk in Kampen, gericht op mensen uit allerlei landen en culturen. Zijn gevestigde kerken dan niet (genoeg) gericht op gelovigen uit die verschillende landen en culturen? Of andersom, zijn gelovigen met een migratieachtergrond niet gericht op bestaande, gevestigde kerken? Wat zegt dit over interculturele geloofsbeleving en WC? Is dat een idealistisch en onrealistisch concept? We komen nu al bij het hart van de probleemstelling dat ik in de volgende paragraaf (1.2) verder zal uitwerken. De probleemstelling zal in §1.3 uitlopen op een hoofdvraag, opgedeeld in deelvragen. Vervolgens zal ik in §1.4 verantwoorden op welke manier en met welke methode ik antwoord gevonden heb op de hoofd- en deelvragen. Een stappenplan en uitgewerkt plan van aanpak moeten inzichtelijk maken hoe de resultaten verkregen zijn. Ten slotte wil ik §1.5 enkele woorden wijden aan mijn positionaliteit als onderzoeker.

1.2 - Probleemstelling

In deze paragraaf zal ik beschrijven wat het probleem is dat ik in de thesis wil onderzoeken, waarom het een probleem is en voor wie. De probleemstelling gaat over de genoemde interculturele interactie van christelijke gemeenschappen in Nederland. Daartoe wordt eerst de bredere context geschetst van wereldwijde ontwikkelingen zoals globalisering en migratie. Vervolgens wordt gekeken naar de uitwerking van deze processen op christelijke gemeenschappen, met bijzondere aandacht voor de verhouding tussen gevestigde kerken en internationale kerken. Daarbij komt aan bod hoe kerken en christenen op deze ontwikkelingen reageren. Daarna kijken we naar Bijbelse motieven die daarin een rol spelen en inzichten uit WC. Dit alles leidt ten slotte tot het formuleren van de vragen die daaruit voortkomen.

1.2.1 Globalisering en migratie

Wereldwijd zijn er volgens onderzoekers van het International Bulletin of Mission Research ruim 2,6 miljard christenen.³ Hoewel op hele verschillende manieren vormgegeven wordt aan het christelijk geloof, ligt aan de basis dezelfde God, hetzelfde evangelie van Jezus en zijn christenen onderdeel van hetzelfde lichaam van Christus. Maar hoe is die verbinding in de praktijk? Hoe krijgt dit ene, maar ook diverse lichaam van Christus in de praktijk gestalte? Een christen uit Malawi spreekt heel anders over het geloof dan een Syriër, een Nepalees of een Canadees. Daarin speelt niet alleen denominatie een rol, maar zeker ook de factor cultuur. Wereldwijd is er steeds meer interactie tussen culturen, een fenomeen dat ook wel globalisering genoemd wordt. Afstanden zijn in een geglobaliseerde wereld kleiner geworden en de grenzen van land en cultuur functioneren in een sterk veranderde dynamiek. Grenzen zijn niet meer territoriaal, maar gebaseerd op identiteit en verschillen in cultuur.⁴ Geen enkele cultuur onttrekt zich aan deze wereldwijde dynamiek en reageert altijd hierop door culturele verschillen af te bakenen en onderlinge overeenkomsten te benadrukken. Ook in Nederland zijn gevolgen van globalisering merkbaar. Migratie is zowel een gevolg van globalisering als een fenomeen dat

³ Gina A. Zurlo, Todd M. Johnson, and Peter F. Crossing, "World Christianity 2025: Regional Perspectives," *International Bulletin of Mission Research* 49 no. 1 (January 2025): 62-74, <https://www.gordonconwell.edu/wp-content/uploads/sites/13/2025/01/Status-of-Global-Christianity-2025.pdf>.

⁴ Robert J. Schreiter, *The New Catholicity. Theology between the Global and the Local* (New York: Orbis Books, 1997), 46.

globalisering zelf versterkt.⁵ Dit leidt tot allerlei maatschappelijke vraagstukken. In Nederland kun je in aanraking te komen met verschillende culturen en is een multicultureel land als gevolg van migratie. Op 1 januari 2024 bestond de bevolking van Nederland uit 17,9 miljoen inwoners. Voor 72,1 procent geldt dat beide ouders in Nederland geboren zijn. 27,9 procent van de mensen is zelf in een ander land geboren of heeft één ouder of beide ouders die niet in Nederland geboren zijn. (16,2 procent komt zelf uit het buitenland, 6,3 procent één ouder en 5,3 beide ouders geboren in een ander land).⁶ 27,9 procent van 17,9 miljoen inwoners betekent dat 4.99 miljoen inwoners een migratieachtergrond hebben (wanneer je zou kijken naar een derde of vierde generatie migranten, is het aantal met een migratieachtergrond nog groter).

1.2.2 Uitwerking op christelijke gemeenschappen

Uiteraard heeft deze migratie ook gevolgen voor het christelijk geloof in Nederland. Van deze bijna 5 miljoen inwoners met een migratieachtergrond wordt geschat dat ruim 1,3 miljoen migranten christelijk zijn (getallen uit 2017).⁷ Hoewel deze getallen lastig hard te maken zijn en te onderzoeken, komen ook conservatieve schattingen in de buurt van de miljoen. In 2024 waren er ongeveer 5,5 miljoen christenen in Nederland (katholieken en protestanten opgeteld).⁸ Met ruim een miljoen christenen met een migratieachtergrond, vormen ze ook binnen het christelijk geloof in Nederland een aanzienlijk deel, namelijk grofweg één vijfde.⁹

Deels hebben zij hun plek in gevestigde autochtone Nederlandse kerken, maar ook komt een groot deel samen in internationale of migrantenkerken. *Samen Kerk In Nederland* (SKIN) heeft 1200 uiteenlopende kerken in beeld. Variërend van kleine huisgemeenten tot grote samenkomsten. Denominaties die variëren van Oriëntaals Orthodox, Oosters Orthodox, Rooms Katholiek tot Protestants en Evangelische- en Pinksterkerken (en alles daartussen en

⁵ Martha Th. Frederiks & Nienke Pruiksmā, "Journeying Towards Multiculturalism? The Relationship between Immigrant Christians and Dutch Indigenous Churches," *Journal of Religion in Europe* 3, no. 1 (2010): 126, <https://brill.com/view/journals/jre/3/1/jre.3.issue-1.xml>.

⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Hoeveel inwoners hebben een herkomst buiten Nederland?," CBS, geraadpleegd op 10 juli 2025, <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-inwoners-hebben-een-herkomst-buiten-nederland>.

⁷ "Nederland telt steeds meer migrantenchristenen," *Nederlands Dagblad*, geraadpleegd 10 juli 2025, <https://www.nd.nl/geloof/geloof/638621/aantal-migrantenchristenen-groeit>.

⁸ Centraal Bureau voor de Statistiek, "Daling aandeel mensen dat aangeeft bij religie te horen stagneert." CBS, geraadpleegd op 10 juli 2025, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2025/16/daling-aandeel-mensen-dat-aangeeft-bij-religie-te-horen-stagneert>.

⁹ Frederiks & Pruiksmā, "Multiculturalism?," 130.

daarbuiten).¹⁰ Aan de ene kant is er aansluiting bij gevestigde kerken waardoor zij multicultureler worden, aan de andere kant is er dus gemeenschapsvorming van christenen buiten de gevestigde kerken. Er ontstaan dan dus meerdere geloofsgemeenschappen naast elkaar met een verschillende culturele achtergrond.

1.2.3 Terminologie

Met *gevestigde kerken* doel ik op kerkelijke gemeenschappen die institutioneel gestructureerd zijn, een historische worteling hebben in de Nederlandse samenleving, nauw verweven zijn met dominante culturele en maatschappelijke structuren, en breed worden erkend binnen het publieke en religieuze domein.¹¹ Kenmerkend is dat Nederlands voornamelijk de voertaal is, de meerderheid geboren en getogen in Nederland is en de kerk zelf verbonden is aan een landelijk kerkverband of organisatie.

Soms wordt er onderscheid gemaakt tussen *migrantenkerken* en *internationale kerken*. De eerste term beduidt kerken van één enkele (allochtone) etniciteit en de laatste een multi-etnische kerk met een minderheid aan autochtone Nederlanders. Echter, de term migrantenkerk is net zoals de term migrant omstreden en niet eenduidig af te bakenen. Een andere mogelijkheid is om in beide gevallen te spreken over migrantenchristenen.¹² Maar ik ben juist ook geïnteresseerd in de gemeente waarin zij als christenen samenkomen. SKIN signaleert dit probleem ook: *“De achterban van SKIN is zo divers dat er helaas geen goede term is om de lading te dekken waar iedereen zich in herkent. De gedeelde noemer is dat het christelijke geloofsgemeenschappen zijn waarbij de ervaring van migratie een rol speelt in de eigen identiteit. Die migratie is soms recent, soms al decennia of zelfs eeuwen geleden.”*¹³ Uiteindelijk kiezen zij voor de term ‘*internationale kerken in Nederland*’ en ik zal die in deze scriptie ook gebruiken. Migrantenchristenen zijn ‘internationaal’ omdat zij vaak een Nederlandse nationaliteit hebben en daarin hun eigen cultuur en nationaliteit in meenemen, deze zullen in meer of mindere mate versmelten tot een internationale identiteit. Met een *internationale kerk* bedoel ik dus niet uitsluitend een multi-etnische kerk met een minderheid aan autochtone

¹⁰ Migrantkerken.nl, geraadpleegd 10 juli 2025, <https://migrantkerken.nl/Home>.

¹¹ Vgl. de term ‘inherited churches’ zie <https://asburychurchplanting.com/the-mixed-economy-inherited-churches-and-fresh-expressions-of-church/>, geraadpleegd op 12 december 2025.

¹² Frederiks & Pruijsma, “Multiculturalism?,” 134.

¹³ Skinkerken.nl, geraadpleegd 10 juli 2025, <https://www.skinkerken.nl/over-ons>.

Nederlanders, maar ook de groep die ik eerder duidde als ‘migrantenkerken’. Een internationale kerk is een christelijke gemeenschap die (met name) gevormd wordt door migranten.

De term interculturele kerk is te breed aangezien ‘cultuur’ ook uit allerlei lokale manifestaties en zelfs de kerkcultuur zelf kan bestaan. De toevoeging Nederland zal ik meestal weglaten omdat het duidelijk is dat deze scriptie gericht is op de Nederlandse context.

1.2.4 Reactie: verbinding en eigen koers

Hoe verhouden deze internationale kerken zich tot gevestigde kerken? Is er verbinding of eerder sprake van gescheiden wegen? Een stichting als Stichting Interculturele Gemeentestichting Zwolle (SIGZ) is in het leven geroepen om verbinding te bevorderen: *“Het blijkt moeilijk te zijn om andere culturen via (oorspronkelijk) Nederlandse gemeenten te bereiken. Daarnaast zijn er in Zwolle (huis-)kerken ontstaan door initiatieven van migranten(-voorgangers). (...) Via onze initiatieven willen we bruggen slaan tussen migrantengroepen, bestaande Nederlandse kerken en missionaire initiatieven om elkaar te helpen, te inspireren en van elkaar te leren.”*¹⁴ De stichting ondersteunt migrantenvoorgangers die een internationale kerk hebben opgericht. Een van de activiteiten van deze stichting is het werken aan de verbinding tussen de migrantengemeenten Zwolse kerken en activiteiten.¹⁵ Eenheid is er kennelijk niet vanzelfsprekend en deze kerken kunnen los van elkaar bestaan. Ook binnen de PKN constateert Bas Plaisier in 2008 als toenmalige Scriba van de synode dat het lidmaatschap van de PKN niet representatief is voor de WC zoals die aanwezig is in de Nederlandse multiculturele maatschappij.¹⁶ Frederiks en Pruiksmā evalueren de relatie tussen gevestigde kerken in Nederland en internationale kerken aan de hand van de stadia van Robert Schreiter en ze komen tot de conclusie dat zowel de Rooms Katholieke als de Protestantse Kerk in Nederland wel de intenties hebben om een multiculturele kerk te zijn, maar dat ze zo in de praktijk geen van beide genoemd kunnen worden. Christelijke migranten worden soms gerespecteerd en erkend, maar slechts zelden wordt hen een gelijke kans gegeven in communicatie en samenwerking richting een gezamenlijke toekomst in de Nederlandse kerk.¹⁷ Er is een discrepantie tussen intenties en praktijk. Bovendien staat de theologische reflectie op de relatie van deze kerken nog in de

¹⁴ “Beleidsdocument 2021,” Downloads, Stichting Interculturele Gemeentestichting Zwolle, geraadpleegd 5 juni 2025, https://www.sigz.net/files/ugd/f5d7f7_b8db93397c704f589ed20702f9edd942.pdf?index=true.

¹⁵ “Beleidsdocument 2021,” SIGZ, 7.

¹⁶ Frederiks & Pruiksmā, “Multiculturalism?,” 141.

¹⁷ Frederiks & Pruiksmā, “Multiculturalism?,” 151.

kinderschoenen.¹⁸ Aan deze reflectie wil deze scriptie dus ook bijdragen. Want waar komt deze intentie en motivatie vandaan om samen één kerk te willen vormen? Welk doel wordt daarmee beoogd? En hoe kan dit in de praktijk gestalte krijgen? Laat deze discrepantie niet zien dat het niet mogelijk is?

1.2.5 Bijbelse motivatie en *World Christianity*

SIGZ noemt in het voorwoord van het beleidsplan een Bijbelse motivatie: namelijk Efeziërs 3:18-19: “¹⁸Dan zult u met alle heiligen in staat zijn de lengte en de breedte, de hoogte en de diepte te begrijpen, ¹⁹ja de liefde van Christus te kennen die alle kennis te boven gaat, opdat u geheel vervuld zult raken van de volheid van God.” Ook Andrew Walls, een grondlegger van *WC*, noemt de huidige stand van zaken in het wereldwijde christelijk geloof een terugkeer naar de tijd en situatie van de gemeente in Efeze. Walls spreekt over een *Ephesian Moment* van een niet eerder vertoonde rijkdom aan culturele diversiteit. Hij ziet die diversiteit als iets wat vanaf het begin bij de aard van de kerk als lichaam van Christus hoort.¹⁹ Het moet leiden tot de volle wasdom, het volwassen zijn van de kerk in de volheid van Christus.²⁰ Het lichaam van Christus functioneert in een specifieke context, tijd en plaats. Christus’ lichaam neemt vlees aan, als Hij ontvangen wordt door geloof in verschillende plaatsen, contexten, tijden, groepen. Dat alles hoort ook bij elkaar, het geheel vormt samen een onderdeel van wat nog voltooid moet gaan worden. Zo is God steeds bezig met het geloof in verschillende tijden en plaatsen, het is *cross-generational*.²¹ En ook synchroon op dezelfde tijd zijn er contemporaine manifestaties van dat ene lichaam. Volgens Walls is dat het onthulde mysterie van Efeze.²² Walls is erg positief over de deze diversiteit en ziet grote kansen voor het christelijk geloof op dit Efezische moment. Van een functionerend lichaam mag verwacht worden op dit Efezische moment dat de kerk in al haar diversiteit haar eenheid zal tonen door de interactieve deelname van al haar cultuurspecifieke segmenten. Walls vraagt prikkelend: Zal het lichaam van Christus in deze nieuwe Efezische tijd gerealiseerd of gebroken worden?²³ Het is een oproep om als kerk, met alle verschillende culturen werkelijk samen één lichaam te vormen.

¹⁸ Frederiks & Pruiksma, “Multiculturalism?,” 151.

¹⁹ Walls, *The Cross-cultural*, 81.

²⁰ Walls, *The Cross-cultural*, 77.

²¹ Walls, *The Cross-cultural*, 74.

²² Walls, *The Cross-cultural*, 75.

²³ Walls, *The Cross-cultural*, 81.

De kerk als lichaam van Christus is een metafoor die Paulus gebruikt in zijn brieven aan verschillende gemeentes. Het ene lichaam dat beziel is door één Geest, kent vele verschillende delen die niet los van elkaar staan. Ze zijn onderling verbonden en kennen allemaal Christus als hoofd. De verschillen zitten zowel in de verschillende talenten, gaven en persoonlijkheden, als verschillende etnische en culturele achtergronden. Voor deze scriptie ben ik vooral geïnteresseerd in dat laatste: wat is de betekenis van de metafoor van het lichaam van Christus voor kerken met een onderling verschillende etnische en culturele achtergrond? Daarbij is de focus het functioneren van de metafoor in de Efezebrief, met als kernvers: 3:6.

1.2.5 Inventarisatie van vragen

Allereerst wil ik de hierboven genoemde oproep om deel uit te maken van hetzelfde lichaam van Christus graag uitzoeken vanuit Bijbeluitleg en exegese. Is dit inderdaad wat Paulus bedoelt in de Efezebrief wanneer hij over het lichaam van Christus praat? Wat betekent het lichaam van Christus voor de context van Efeze? Is deze context vergelijkbaar met de huidige, Nederlandse context: geglobaliseerd en multicultureel? En is het *Ephesian moment* inderdaad toepasbaar op deze perikoop? Als deze Bijbelse motivatie voor het streven naar één lichaam gerechtvaardigd is, wat betekent dan het onthulde mysterie van de eenheid van alle volken in het lichaam van Christus voor de verhouding van internationale kerken en gevestigde kerken? Hoe geven zij vorm aan zowel de eenheid als de diversiteit binnen de kerk als lichaam? Nogmaals met de woorden van Walls: Wordt dit lichaam van Christus gerealiseerd of gebroken?²⁴ Wanneer het lichaam gebroken wordt, of opgesplitst, dan is er niet meer sprake van één lichaam dat onderling met alle lidmaten verbonden is. Een afgehakte arm is niet meer onderdeel van het ene lichaam.

Vervolgens wil ik hier theologisch op reflecteren. Wat betekent het lichaam van Christus volgens stemmen binnen WC?

Ten derde wil ik als casestudie de relatie van gevestigde en internationale kerken onderzoeken en hun verhouding tot het lichaam van Christus. Welke betekenis heeft het lichaam van Christus voor voorgangers of andere vertegenwoordigers van twee gevestigde en twee internationale kerken in Nederland? In hoeverre komt dit overeen met eigen beleidsdocumenten? Ervaren zij culturele diversiteit als een noodzakelijk onderdeel van het lichaam van Christus? Hoe krijgen deze eenheid en diversiteit binnen dit ene wereldwijde lichaam van Christus in de praktijk vorm?

²⁴ Walls, *The Cross-cultural*, 81.

Ten slotte wil ik de onderzochte praktijk, de exegese en de inzichten van WC in gesprek brengen. WC koestert hoge idealen die ik zowel langs de exegese van Efeze 3 wil leggen, als de praktijk in Nederland. Wat kun je hiervan leren en welke aandachtspunten en uitdagingen komen ter sprake?

1.3 - Hoofdvraag en deelvragen

Deze scriptie wil bijdragen aan de theologische reflectie op de verhouding tussen internationale en gevestigde kerken in Nederland, aan de hand van de metafoor van het lichaam van Christus in Efeze 3. De centrale onderzoeksvraag die voortkomt uit de probleemstelling, wil ik als volgt formuleren:

Wat kunnen we leren over de betekenis van 'samen één lichaam zijn' in Efeze 3:6 uit een conversatie hierover tussen de betreffende Schrifttekst, representanten van World Christianity en twee gevestigde en twee internationale kerken in Kampen en Zwolle?

Deze hoofdvraag laat zich opdelen in de volgende subvragen:

1. Wat betekent “samen één lichaam zijn” in Efeze 3?
2. Wat betekent “samen één lichaam zijn” in *World Christianity*?
3. Wat betekent “samen één lichaam zijn” voor de visie van twee gevestigde en internationale kerken in Kampen en Zwolle? (Casestudy)
4. Hoe verhouden de inzichten uit Efeze 3 en *World Christianity* zich tot de visie van de onderzochte kerken?

1.4 - Methode

De scriptie vertrekt vanuit een metafoor uit Efeze 3 die vraagt om exegetisch onderzoek. Daarnaast zoekt de scriptie theologische verdieping in *WC*, wat vraagt om literatuurstudie. Vervolgens behelst het onderzoek naar de relatie van gevestigde en internationale kerken interviews met voorgangers of vertegenwoordigers van die kerk. Ten slotte zal er ook een kritische dialoog plaatsvinden, waarvoor theologische reflectie nodig is. Het gaat dus om een multidisciplinair onderzoek, vanuit verschillende vakgebieden binnen de theologie. Om resultaten te verkrijgen zal ik dus ook multimethodisch te werk gaan.

1.4.1 Methode deelvraag 1

Om de betekenis van “samen één lichaam zijn” in Efeze 3 te onderzoeken, wil ik exegetisch onderzoek doen naar de betreffende passage. Voor het exegetisch onderzoek zal ik een twaalfstappenplan volgen dat op de Theologische Universiteit Utrecht gebruikelijk is:

1. Afbakening van de tekst
2. Eerste oriëntatie op de tekst (incl. meditatie)
3. In kaart brengen van de historische context van het Bijbelboek
4. In kaart brengen van de literaire context
5. Filologische analyse en werkvertaling van de grondtekst
6. Zelfstandig onderzoek van diverse aspecten van de tekst
7. Formulering van voorlopig conclusies
8. Bestudering van commentaren
9. Bestudering van theologische woordenboeken
10. Bestudering van detailstudies
11. Bezinning op de strekking van het geheel en de actuele betekenis
12. Formulering van conclusies

De bestudering van commentaren en detailstudies zal ik aanvullen met exegetische literatuur over het lichaam van Christus bij Paulus in de Efezebrief. De resultaten van dit onderzoek zal ik in hoofdstuk 2 beschrijven om zo antwoord te geven op de eerste deelvraag, namelijk: Wat betekent “samen één lichaam zijn” in Efeze 3?

1.4.2 Methode deelvraag 2

Om de tweede deelvraag te beantwoorden –*Wat betekent “samen één lichaam zijn” in World Christianity?*– zal ik een literatuurstudie uitvoeren. Deze studie richt zich op twee onderdelen:

1. Definiëring van WC: Ik zal analyseren hoe verschillende auteurs het fenomeen WC duiden en afbakenen.
2. Analyse van ecclesiologische perspectieven binnen WC: Ik onderzoek hoe binnen deze stroming wordt nagedacht over de aard, eenheid en diversiteit van de wereldwijde kerk, met bijzondere aandacht voor het gebruik van de Bijbelse metafoor het lichaam van Christus. Ik analyseer hoe het lichaam van Christus als *root metaphor* functioneert en er een conceptueel veld op gebouwd is.²⁵ Hierbij zal ik ook nagaan in hoeverre Efeze 3 een rol speelt in de uitleg van deze metafoor.

De literatuur zal bestaan uit academische boeken en artikelen van gezaghebbende stemmen binnen het veld van WC, zoals Andrew Walls, John Flett en Martha Frederiks, maar ook documenten van de Lausannebeweging en de Wereldraad van Kerken. Deze benadering stelt mij in staat om de theologische onderbouwing en ecclesiologische toepassing van het lichaam-van-Christus-motief in WC in kaart te brengen.

1.4.3 Methode deelvraag 3

Om verder deze contextuele toepassing te onderzoeken, komen we bij de derde deelvraag: *Wat betekent “samen één lichaam zijn” voor de visie van twee gevestigde en internationale kerken in Kampen en Zwolle?*

1. Contextanalyse

Voordat ik inzoom op de casestudy heb ik eerst kort de Nederlandse context geanalyseerd en de stand van zaken rondom migratie en het christelijk geloof onderzocht aan de hand van recente artikelen en publicaties.

Verder voerde ik voor het beantwoorden van deze deelvraag een kwalitatieve casestudy uit in de context van Kampen en Zwolle. Het doel is om te begrijpen hoe voorgangers en andere vertegenwoordigers uit zowel internationale kerken als gevestigde kerken het beeld van “samen één lichaam zijn” verstaan en welke betekenis zij daaraan geven in het licht van culturele diversiteit en kerkelijke eenheid in het lichaam van Christus.

²⁵ Richard R. Osmer, *Practical Theology. An Introduction* (Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2008), 114-117.

2. De onderzoeksbenadering: casestudy met interviews

Het veldonderzoek betreft een kwalitatieve en interpretatieve casestudy met een exploratief karakter. Data heb ik verkregen door interviews en een analyse van beleidsdocumenten. Deze casestudy valt binnen de descriptieve en empirische taak van theologie.²⁶

De casestudy is methodologisch ingebed in het BBBE-model zoals verder ontwikkeld is door Jos Colijn voor zijn promotiestudie om vier verschillende aspecten van ‘toe-eigening’ (appropriation) te kunnen onderscheiden: Geloven (believing), behoren bij (belonging), handelen (behaving) en ervaren (experiencing). Dit onderzoeksmodel helpt om empirische data te systematiseren, analyseren en vergelijken²⁷ en zo een rijke beschrijving te krijgen van de toe-eigening van ‘samen één lichaam zijn’ in twee gevestigde kerken en twee internationale kerken. Aan de hand van deze aspecten heb ik de interviewvragen gestructureerd evenals de resultaten van de interviews en documentanalyse.

Een ander model om de praktijk te beschrijven en analyseren is het model van vier theologische stemmen zoals Helen Cameron die uitwerkt.²⁸ Deze scriptie richt zich vooral op de formal voice in de vorm van beleidsdocumenten, voorgangers of andere vertegenwoordigers van deze kerk. Het doel is om de onderliggende visie op het lichaam van Christus en de onderlinge verhouding naar boven te krijgen. Dit vraagt om theologische reflectie en visievorming die in de formal voice het meest naar voren komt. Beleidsdocumenten vormen de verwoording van een visie en voorgangers hebben zich in hun werk, drijfveer en doelen daartoe te verhouden. In veel gevallen zullen zij hebben bijgedragen aan het beleid en zullen deze al dan niet onderschrijven. Dit geldt tot op zekere hoogte ook voor vertegenwoordigers van een kerk. Met hen doel ik op ouderlingen of andere verantwoordelijken in de kerk die betrokken zijn op het beleid. Deze laatste groep zal deels ook de espoused voice vertegenwoordigen, maar vanwege hun betrokkenheid op het beleid schaar ik hen onder de formal voice. Bovendien hebben zij samengewerkt met een voormalige voorganger en zullen zij deze formal voice ook vertolken. Bij voorkeur hebben deze vertegenwoordigers een theologische achtergrond.

²⁶ Osmer, *Practical Theology*, 51.

²⁷ Jos Colijn, “Testing the Waters: Infant Baptism as a Case Study for Doing Reformed Theology Interculturally,” (Doctoral Dissertation: Protestant Theological University, 2023), 18.

²⁸ Helen Cameron, Deborah Bhatti, Catherine Duce, James Sweeney & Clare Watkins, *Talking about God in Practice* (London: Hymns Ancient & Modern Ltd, 2010), 53–55.

3. Selectie respondenten

Ik heb semigestructureerde interviews afgenomen van in totaal vier voorgangers of vertegenwoordigers van zowel internationale als gevestigde kerken in Kampen en Zwolle. De selectie is gericht op enige diversiteit in culturele achtergrond, maar zoekt overlap in denominatie (zie §4.2 voor verdere introductie). Hiermee probeer ik de factor denominatie te verkleinen en de focus van het veldonderzoek op de rol van culturele achtergrond te vergroten. Gepoogd is daarmee te voorkomen dat het interview en de analyses voornamelijk over de verschillen tussen kerkelijke stromingen zullen gaan. De vraag is hoe verschillende kerken interculturele interactie hebben en zichzelf zien als onderdeel van het lichaam van Christus of niet.

De deelnemende kerken voor de context Kampen zijn: Sozo International & de NGK Eudokiakerk. Voor de context Zwolle: De Hongaarse Gereformeerde Kerk & de NGK Opstandingskerk. Ik heb deze vier gemeentes gekozen omdat de vraag in deze context is geboren (zie §1.1 & §1.5.1). Waar de studenten van verschillende culturen aan dezelfde Theologische Universiteit zich laten vormen, is het mijn observatie dat in de kerk, waar theologie in praktijk wordt gebracht, dit interculturele contact minder ontstaat (zie §1.1). Daarnaast heb ik de Eudokiakerk en de Opstandingskerk gekozen op basis van de interculturele betrokkenheid die ze tonen. Ten slotte is een reden om me op Kampen en Zwolle te richten dat deze context voor mij bekend is en makkelijk bereikbaar.

In Kampen is Sozo de enige internationale kerk die aangesloten is bij SKIN. Daarnaast is de voorganger mede gevormd door de TUU, waardoor zijn 'formal voice' beïnvloed is door dezelfde academische context als die van de gevestigde NGK-kerken in deze scriptie. De NGK Eudokiakerk staat bekend om het toegankelijk maken van de erediensten met behulp van live vertalingen voor een aantal internationale studenten dat daar komt. Bovendien is dat de enige NGK in Kampen waar ik niet betrokken ben (geweest) en dat maakt mij neutraler richting deze gemeente. In Zwolle ben ik in contact gekomen met de Hongaarse Gereformeerde Kerk. Veel Hongaarse studenten van de TUU zijn bij deze gemeente betrokken en ook hun formal voice is gevormd aan dezelfde universiteit. De NGK Opstandingskerk heb ik gekozen wegens hun vermoede internationale betrokkenheid. Pieter Messelink, de voorzitter van de genoemde organisatie SIGZ, is bij deze kerk betrokken en wees mij op een interculturele diensten die zij organiseren.

4. Documentanalyse

Voor zover beschikbaar heb ik daarnaast visie- of beleidsdocumenten van de betrokken kerken, verzameld en geanalyseerd. De bedoeling is om hun ecclesiologie, missie of visie op kerk-zijn en interculturele interactie in kaart te brengen, met het oog op het “samen één lichaam zijn”. Deze zijn geanalyseerd volgens de structuur van het BBBE-model. Voorafgaand aan de interviews heb ik kennis van deze documenten genomen, zodat ik waar nodig gericht door kon vragen.

5. Interviewprotocol

Ik kies bewust voor een open en inductieve benadering waarin de geïnterviewden zelf betekenis konden geven aan de metafoer ‘het lichaam van Christus’. Deze term werd dus wel in de interviews benoemd, maar niet strak gedefinieerd, om ruimte te bieden aan contextuele en persoonlijke interpretatie. De interviews volgen de structuur van het BBBE-model. Binnen elk van deze aspecten heb ik *attenderende begrippen (sensitizing concepts)* geformuleerd om het interview een open karakter te geven. Attenderende begrippen maken attent op allereerst de referenties van de onderzoeker bij een bepaald onderwerp. Daarnaast helpen zij oog te krijgen voor de betekenisgeving die de respondenten geven aan de attenderende begrippen. Ook is het een mogelijkheid dat de begrippen minder relevant blijken voor de respondenten dan voor de onderzoeker. Ten slotte kunnen respondenten met nieuwe attenderende begrippen komen waar ik op die manier ook oog voor kan krijgen. Definiërende begrippen daarentegen kunnen meer voorschrijven wat je gaat waarnemen²⁹ en de onderzochte context en respondenten ‘framen’.³⁰ Omdat je altijd je eigen referentiekader meeneemt, geven attenderende begrippen je de mogelijkheid om daar bewust mee om te gaan. Daarom heb ik pas na de interviews geanalyseerd of en op welke manier de attenderende begrippen resoneren of juist zijn opgekomen.

De attenderende begrippen structureer ik aan de hand van het BBBE-model:

Voor **geloven** zijn de attenderende begrippen: ‘katholiciteit/algemeenheid van de kerk’, ‘eenheid’ ‘diversiteit’

Voor **behoren bij** zijn de attenderende begrippen: ‘familie’ ‘eenheid met Christus’ ‘volk van God’

²⁹ As cited in: Colijn, “Testing the Waters,” 22 & Glenn A. Bowen, ‘Grounded Theory and Sensitizing Concepts’, *International Journal of Qualitative Methods* 5 (no. 3) (September 2006), 14.

³⁰ Colijn, “Testing the Waters,” 22-23.

Voor **handelen** zijn de attenderende begrippen: ‘samenwerken’ ‘gezamenlijk diensten’ ‘gezamenlijke Bijbelstudie of gebedsgroep’

Voor **ervaren** zijn de attenderende begrippen: ‘Verbondenheid ervaren’ ‘Vervreemding ervaren’, ‘wederzijds bemoedigd worden’

De genoemde attenderende begrippen zijn dus begrippen zoals deze bij mij resoneren en waarmee ik dus de interviews ben ingestapt. In de analyse zal blijken in hoeverre deze concepten ook bij de respondenten opkwamen en hoe de visie functioneert in de praktijk. Ik heb de interviews opgenomen om ze later te kunnen terugluisteren en transcriberen. Daarbij heb ik de volgende richtlijnen voor kwalitatief onderzoek in acht genomen: dat ik de respondent informeerde over het onderwerp en de aard van het interview, dat ik vooraf toestemming gevraagd heb voor het gebruik van de data, dat ik open vragen stelde en persoonlijke informatie geanonimiseerd heb.³¹

De vragen stonden niet helemaal vast, maar gaven richting aan het interview. Langs de volgende vragen wilde ik de respondenten uitnodigen om in eigen woorden te reflecteren op ‘samen één lichaam zijn’. Als warming up stelde ik eerst een paar introductievragen: Vertel eens kort wat over de gemeente? Hoe zou je de kerk omschrijven? Hoe ben je zelf betrokken bij de kerk? Vervolgens doken we het onderwerp in met vragen die ik vanuit het BBBE-model gestructureerd heb:

Geloven

- Wat is voor xxx het belangrijkste van kerk-zijn?/ Wat is de kerk?
- **Hoe functioneert volgens jou de xxx als het lichaam van Christus?**

Behoren bij

- Wat betekent het voor jou om lid zijn van ‘jouw kerk’?
- **Hoe functioneert de verbinding van xxx met andere kerken (in Kampen/Zwolle of wereldwijd)? Isolatie of verbinding?**
- Wat zou je zelf mooi/belangrijk vinden als het gaat om relatie met andere kerken?

³¹ Pete Ward, *Introducing Practical Theology. Mission, Ministry, and the Life of the Church* (Grand Rapids: Baker Academic, 2017), 161.

Handelen

- Wat hoort volgens jou bij de praktijk van een kerk als lichaam van Christus?
- Wat betekent het horen bij het lichaam van Christus voor jou op zondag en in het dagelijks leven?
- **Hoe krijgt de verbinding van xxx met andere kerken in Kampen/Zwolle praktisch vorm?**
- Wat zou er in de praktijk beter/anders kunnen?

Ervaren

- Hoe ervaar jij verbinding met medechristenen in je eigen kerk?
- Hoe beleef je de verhouding tussen eenheid en diversiteit in jouw kerk?
- **Hoe ervaar je de omgang met mensen van een internationale of Nederlandse kerk?**
- Heb je het gevoel dat je samen met gelovigen van xxx lichaam van Christus vormt? Kun je uitleggen waarom (niet)?

De hoofdvragen heb ik dikgedrukt. In dit interview wilde ik namelijk op z'n minst antwoord op deze hoofdvragen verkrijgen. Ik probeerde het interview te beperken tot maximaal 60 minuten. Ik wilde als interviewer de tijd bewaken en ook proberen te sturen dat binnen die tijd alle onderwerpen en vragen zoveel mogelijk behandeld waren.

6. Analyse interviews

De interviews worden opgenomen, getranscribeerd en vervolgens volgens de structuur van het BBBE-model geanalyseerd. Hierbij richt ik me op terugkerende thema's, beelden en kwesties die met het lichaam van Christus samenhangen zoals ik die heb teruggebracht tot attenderende begrippen. Aan de hand van deze begrippen ga ik na transcriberen de interviews ook coderen. In de analyse zal aandacht zijn voor verschillen en overeenkomsten tussen gevestigde en internationale kerken, voor context en impliciete en expliciete theologische duidingen van het lichaam van Christus. Deze analyse gaat verder dan alleen de empirische taak, maar beweegt ook richting de interpretatieve taak van theologie. Ik analyseer daarmee het functioneren van de metafoor van het "samen één lichaam zijn" in de praktijk.

7. Vergelijking analyse documenten en interviews

Ten slotte zal ik de analyse van de documenten naast die van de interviews leggen. Daarmee wil zien hoe de voorgangers of vertegenwoordigers zich verhouden tot de eerder beschreven visie op het gebied van 'samen één lichaam zijn'. Welke overeenkomsten en welke verschillen zijn er? Hoe wordt de visie in praktijk gebracht?

1.4.4 Methode deelvraag 4

Met de vierde deelvraag wil ik de informatie uit de vorige hoofdstukken samenbrengen in een conversatie: Hoe verhouden de inzichten uit Efeze 3 en World Christianity zich tot de visie van de onderzochte kerken? Deze theologische conversatie wordt geconstrueerd tussen drie gesprekspartners:

1. De stem van Efeze 3
2. De stem van World Christianity
3. De stem van de lokale kerken in Kampen en Zwolle.

In dit gesprek zoek ik naar punten van resonantie, maar ook dissonantie. Het onderscheid maken in theologische stemmen wordt hier relevant.³² Hoewel er maar twee van de vier stemmen onderzocht zijn, gaat in dit hoofdstuk de normative voice in gesprek met de formal voice. De espoused en operant voice zijn niet (expliciet) onderzocht en vallen buiten de focus van deze scriptie. In dit gesprek wordt de metafoor van het lichaam van Christus vanuit meerdere disciplines belicht (Bijbelwetenschap, missiologie en in dit hoofdstuk ook Praktisch Theologisch).³³ Deze scriptie richt zich op de metafoor van het lichaam van Christus uit Efeze 3, echter bleken ook andere passages bleken voor de deelnemers en in beleidsdocumenten een onderdeel te vormen van de normative voice. Daarnaast heb ik in de analyse oog gehad voor de verschillen en overeenkomsten van de uitkomst van de exegese van Efeze 3 en de uitkomsten van de interviews en documentanalyse.

³² Helen Cameron, Deborah Bhatti, Catherine Duce, James Sweeney & Clare Watkins, *Talking about God in Practice* (London: Hymns Ancient & Modern Ltd, 2010), 53–55.

³³ Osmer, *Practical Theology*, 117-118.

1.5 - Positionaliteit

Ik ben een Nederlandse twintiger opgegroeid in het Noordoosten (Hoogeveen). Ik ben naar een gereformeerde (vrijgemaakte) basisschool en middelbare school geweest. Aansluitend ben ik theologie gaan studeren in Kampen, waar ik inmiddels acht jaar op kamers woon en sinds een paar jaar aangesloten ben bij een gevestigde kerk (NGK - Nieuwe Kerk). Gereformeerde theologie betekent voor mij dat God zich laat kennen door zijn Woord, de Bijbel en Hij uit genade alleen, mensen die geloven dankzij de heilige Geest, wil redden door Zijn Zoon Jezus Christus.

Deze scriptie is in het kader van de Master Theologie Predikant en met deze opleiding wil ik uiteindelijk ook graag voorganger worden. Het scriptieonderwerp raakt mij omdat ik zelf later ook als voorganger een visie zal vormen wat betreft het lichaam van Christus en de relatie tot een multicultureel Nederland. Bovendien heb ik zoals beschreven positieve ervaring in contact met internationale studenten. Ik koester dan ook een zekere sympathie voor theologische inzichten vanuit WC. En tegelijkertijd zie ik in mijn eigen gevestigde kerk maar heel weinig internationale medegelovigen, iets wat ik vanuit dat perspectief betreurt. Mijn belang bij dit onderzoek is dus ook om uit te zoeken wat hindernissen kunnen vormen, maar ook waar de kansen liggen. Mijn betrokkenheid bij het onderwerp kan leiden tot bepaalde interpretatiekaders en normativiteit. Ik probeer daar open over te zijn en daarom bewust theologische inzichten van WC die mijn sympathie genieten, ook kritisch tegen het licht van de praktijk te houden.

Hoofdstuk 2 - Exegese van Efeze 3

In dit hoofdstuk staat deelvraag 1 centraal: *Wat betekent “samen één lichaam zijn” in Efeze 3?* Ik zal de resultaten van de exegese in dit hoofdstuk uiteenzetten om zo de vraag naar de betekenis van Efeze 3 te presenteren. Dat doe ik door eerst vast te stellen op welke tekst de exegese zich zal richten door de tekst af te bakenen en met behulp van tekstkritiek een verantwoorde keuze te maken uit de verschillende tekstgetuigen. Vervolgens zal ik van deze tekst een werkvertaling presenteren. In de derde paragraaf wil ik kijken naar de betekenis van de historische context voor de tekst en ook naar ontstaansgeschiedenis van de tekst. In de vierde paragraaf kijken we naar de betekenis van de literaire context van de tekst en de plek van dit deel in het geheel van de brief. Ten slotte wil ik in de vijfde paragraaf de betekenis van “samen één lichaam zijn” in Efeze 3 verwoorden.

2.1 Vaststelling tekst

Voordat we aan een exegese kunnen beginnen, moeten we eerst zien vast te stellen over welke tekst we het eigenlijk hebben. Dit doen we door de tekst af te bakenen tot een perikoop en de grondtekst vast te stellen door relevante tekstkritiek te evalueren.

2.1.1 Afbakening perikoop

Om de perikoop af te bakenen, zoek ik naar de kleinste tekstuele en exegetische eenheid. In het Grieks is vers 1 tot en met 7 slechts één zin. Deze wordt opgevolgd door nog een lange zin van vers 8 tot en met 12. Vervolgens is de derde zin slechts één vers, namelijk vers 13. Aan de signaalwoorden valt op dat vers 1 begint met *Τούτου χάριν*: *het is vanwege deze reden; hierom*. Met deze woorden begint de schrijver een nieuw punt. Vandaar dat vers 1 het begin van de perikoop vormt. Er volgen dus twee lange zinnen, gevolgd door een korte conclusie die begint met *διὸ*: *dus*. Vers 14 begint dan weer met dezelfde woorden als in vers 1: *Τούτου χάριν*. Hier begint dus een nieuwe perikoop. We komen dus op de afbakening van vers 1 tot en met 13. Inhoudelijk is deze afbakening ook passend, aangezien dit geheel een anakoloet vormt.³⁴ Vers 1 heeft geen hoofdwerkwoord en dit vers wordt dan ook niet afgemaakt. Pas in vers 14 wordt deze zin met dezelfde woorden weer opnieuw opgepakt. De schrijver (die zichzelf aanduidt met

³⁴ J. C. Bette, G. van den Brink, H. Courtz & G.A. van Veelen, H.H. ter Welle red. *Studiebijbel 8. Galaten tot en met Filemon* (Soest: Uitgeverij In de Ruimte, 1987), 211; Andrew T. Lincoln, *Ephesians*. Vol. 42. World Biblical Commentary (Dallas: Word Books, 1990), 167.

Paulus) begint in vers 1 een gebed, zonder een werkwoord, dat hij in vers 14 daadwerkelijk voortzet. Vers 1 en 14 staan dan ook inhoudelijk sterk met elkaar in verbinding en vers 2 tot en met 13 zijn een plotse uitweiding midden in het begin van het gebed. Toch kies ik ervoor vers 1 te betrekken in dezelfde perikoop, aangezien het geheel van vers 2 tot en met 13 een uitweiding is van vers 1. Bovendien loopt de zin grammaticaal zonder onderbreking door in vers 2 tot en met 7.

2.1.2 Tekstkritiek

Om verder vast te stellen over welke tekst we het hebben, moeten we een verantwoorde keuze maken uit een hele verzameling tekstgetuigen. Het betreffen in deze perikoop over het algemeen geen variaties of alternatieven die van grote invloed zijn op de betekenis. Daarom beperk ik me tot één kwestie uit 3:6.

De keuze voor een ander handschrift komt al naar voren in verschillende vertalingen: ‘aan Zijn belofte’ (Herziene Statenvertaling), ‘aan de belofte’ (Nieuwe Bijbelvertaling uit 2021) en ‘in the promise’ (New International Version). De HSV volgt een andere teksttraditie dan de NBV21 en de NIV. Het gaat om het woordje $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\upsilon$ of de weglating daarvan. Dit is het bezittelijk voornaamwoord in de derde persoon enkelvoud. Bij toevoeging hiervan gaat het om ‘het samen deelgenoot van Zijn belofte’ en bij weglating gaat het om ‘samen deelgenoot zijn van een belofte’ in Christus Jezus. Je kunt je dus afvragen of het gaat om een specifieke belofte van Jezus Christus aan de mensen of dat het gaat om een algemene belofte. En wat betekent die bezittelijke relatie van Jezus? Dat Jezus hoogstpersoonlijk een belofte heeft uitgesproken? Of dat er aan de naam van Jezus een belofte gekoppeld is? Dat laatste lijkt het vers in elk geval te suggereren, met of zonder $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\upsilon$, aangezien het gaat om een/Zijn belofte waaraan ze samen deelgenoot zijn, ‘in Christus Jezus door het evangelie’. Die verbinding bestaat dus sowieso. $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\upsilon$ lijkt dan ook te benadrukken wat er zonder die toevoeging ook zou staan. Het zijn manuscripten uit de Byzantijnse meerderheidsteksten die de toevoeging hebben en die de *textus receptus* en de daarop gebaseerde SV volgen. De oudste tekstgetuigen laten $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\upsilon$ weg. Aangezien zij historisch gezien dichterbij staan (zoals de P46, de tweede Chester Betty papyrus collectie uit 200 n. Chr.) en aangezien de kans groter is op een latere toevoeging dan een weglating, kies ook ik (in lijn met de Nestle Aland) ervoor $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\upsilon$ weg te laten.³⁵

³⁵ Eberhart Nestle & Kurt Aland e.a., *Novum Testamentum Graece*, 28e herziene uitgave (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2016), 594.

In het vervolg van deze perikoop zijn geen grote tekstkritische kwesties en dus kan ik de tekst, uiteindelijk in navolging van de Nestle Aland, voor de exegese van Efeze 3:1-13 vaststellen.

2.2 Werkvertaling

In de vorige paragraaf hebben we de tekst afgebakend en door tekstkritiek een verantwoorde keus gemaakt uit de verschillende tekstgetuigen. Nu we de tekst hebben kunnen we verder naar de grondtekst kijken en ons richten op de werkvertaling voor de exegese. Ik laat verdere morfologische en syntactische analyses in deze exegese achterwege en volsta met een weergave van de werkvertaling van Efeze 3:1-13.

1. *Daardoor, ik Paulus, gevangene voor Christus, ten behoeve van jullie heidenen,*
2. *{Indien jullie gehoord hebben van het beheer/huishouden van Gods genade die mij gegeven is voor jullie,*
3. *Dat door openbaring mij het mysterie bekend gemaakt is, zoals ik eerder kort geschreven heb,*
4. *Tot hetgeen jullie bij machte zijn lezend (wanneer je het leest) mijn inzicht in te zien in het mysterie van Christus,*
5. *Welke in andere generaties niet aan mensenkinderen bekend is gemaakt, zoals nu geopenbaard is aan zijn heilige apostelen en profeten in de Geest,*
6. *[namelijk dat] heidenen samen erfgenamen zijn, samen één lichaam, en samen deelgenoot/aandeelhouder van de belofte, in Christus Jezus, door het evangelie*
7. *Van welke ik dienaar geworden ben, volgens de gave van Gods genade, die mij gegeven is, volgens de (uit)werking van Zijn macht.*
8. *Aan mij, die verreweg de minste is van alle heiligen, is de genade gegeven om aan de heidenen de ondoorgroendelijke rijkdom van Christus te verkondigen*
9. *En om allen te verlichten, wat het huishouden/beheer is van het mysterie is dat eeuwen verborgen is geweest in God die alles geschapen heeft*
10. *Opdat nu door de kerk de veelvuldige wijsheid van God bekend wordt aan de heersers en gezagdragers van de hemel,*
11. *Volgens de bestemming van de eeuwen, die Hij in Christus Jezus onze Heer voltooid heeft,*
12. *In wie we vrijmoedigheid hebben en toegang met zekerheid, door geloof in Hem.*

13. *Daarom vraag ik jullie de moed niet te verliezen door mijn beproevingen voor jullie, die [juist] zijn jullie eer.*}

Tussen de accolades staan vers 2 tot en met 13 om daarmee te laten zien hoe de schrijver na vers 1 de begonnen zin plotseling afbreekt, om een uitweiding te beginnen. Deze werkvertaling laat deels al mijn keuzes zien voor de grammaticale en inhoudelijke interpretatie van de perikoop. Toch wil ik één keuze nog toelichten aangezien deze gaat over de formulering van de hoofdvraag en de daar bijbehorende subvragen. Samen één lichaam zijn, is namelijk een vertaling van *σύσσωμα*. Mijn werkvertaling is daarin directer dan hoe de NBV21 die vertaalt: “Zij maken deel uit van hetzelfde lichaam.” Het is een moeilijk te vertalen vers. *Σύσσωμα* is een samenvoeging van *σύν* en *σῶμα* in de vorm van een bijvoeglijk naamwoord. Waarschijnlijk door Paulus zelf zo samengevoegd (het betreft een hapax legomena) om zijn punt te kunnen maken en de drie bijvoeglijke naamwoorden alle drie met *σύν* te kunnen laten beginnen.³⁶ Je zou het als “medelichamelijk” of “mede tot het lichaam behorend” kunnen vertalen.³⁷ Dit klinkt niet begrijpelijk in het Nederlands. Er zijn voor een goede vertaling enkele verklarende woorden nodig die uitdrukken dat dit lichaam samen gedeeld wordt en aansluit bij de genoemde metafoor van het lichaam in Ef. 2:16. Dit is niet zomaar een lichaam, maar de nieuwe schepping van één lichaam. Daarom de keuze om *σύσσωμα* te vertalen als: ‘samen één lichaam zijn’. In de eerste instantie volgde ik de NBV21 in de formulering van de hoofdvraag, maar na eigen vertaling van de perikoop, heb ik mijn eigen werkvertaling gevolgd in de formulering van de vraag. Het resultaat is een directere vertaling, waarvan ik de betekenis verder in de exegese dit hoofdstuk zal uitwerken.

³⁶ J. C. Bette e.a., *Studiebijbel 8* (Soest: Uitgeverij In de Ruimte, 1987), 215.

³⁷ A. Van Roon, *De brief van Paulus aan de Epheziërs*, Prediking van het Nieuwe Testament (Nijkerk: Callenbach, 1976), 86.

2.3 Historische context en ontstaansgeschiedenis

In deze paragraaf wil ik kijken naar de betekenis van de historische context voor de tekst en de ontstaansgeschiedenis van de tekst. Hierbij zoomen we weer uit en kijken we naar het geheel van de brief. Hierbij staat de historische context centraal en zal ook de ontstaansgeschiedenis ter sprake komen.

2.3.1 Auteurschap

Vele inleidingskwesties en vragen rondom de historische context van de brief hangen uiteindelijk samen met de kwestie over het auteurschap van Paulus. Dit bepaalt de datering, de context van de ontvangers, de inhoudelijke relatie tot andere brieven van Paulus en het doel van deze brief. Op hun beurt zijn deze kwesties weer van grote invloed op de exegese van deze perikoop. Dus laten we direct onderzoeken wie de schrijver is van de brief. De brief zelf claimt Paulus meerdere keren als schrijver, ook in onze perikoop. Toch kan men twijfelen aan deze uitspraak,³⁸ hoofdzakelijk om de volgende drie redenen:

- De taal van de brief (hapax legomona) en de stijl van lange zinnen.³⁹
- De thematische en theologische ontwikkeling in deze brief lijkt te ver gevorderd. De nadruk op het kosmische functies van Christus, de gerealiseerde eschatologie en kerkelijke oriëntatie zouden qua ontwikkeling buiten het bereik van Paulus' levensduur liggen. De uitwerking, nadruk en voortgang zouden te veel afwijken van wat Paulus zelf in één en dezelfde persoon zou kunnen bereiken.⁴⁰
- De opvallend sterke verwantschap met de brief aan de Kolossenzen zou pleiten voor een andere auteur. Zowel de overeenkomsten als de verschillen zijn aanleiding om een alternatieve schrijver aan te wijzen voor de Efezebrief.⁴¹ Namen worden genoemd van leerlingen en schrijvers als Timotheüs, Lucas, Tychikus of Onesimus.⁴²

³⁸ Een uitgebreide onderbouwing geeft Andrew Lincoln in de inleiding van World Biblical Commentary waarbij voor hem met name de relatie met de Kolossenzenbrief Paulus' auteurschap van de Efezebrief onwaarschijnlijk maakt: Lincoln, *Ephesians*. WBC, LIX-LXXII.

³⁹ Donald A. Carson & Douglas J. Moo, *An Introduction to the New Testament. Second Edition* (Grand Rapids: Zondervan, 2005), 483-484.

⁴⁰ Carson & Moo, *New Testament*, 482-483.

⁴¹ Carson & Moo, *New Testament*, 485-486.

⁴² J. C. Bette, *Studiebijbel*, 165.

Er zijn ook geleerden die vinden dat de genoemde argumenten niet overtuigend genoeg zijn en we gewoon, zoals de brief beweerd, mogen aannemen dat Paulus zelf de brief geschreven heeft.⁴³ Zij erkennen dat er reden is om te twijfelen aan Paulus auteurschap, maar dat je ook niet met zekerheid kunt zeggen dat Paulus deze brieven niet geschreven kán hebben. Laten we nog eens kijken naar de genoemde argumenten voor twijfel:

- De hapax legomena en lange zinnen kunnen ook pleiten voor Paulus' grote veelzijdigheid en taalkundigheid. Hij schrijft in deze brief verheven doxologieën en gebeden over grootse en alomvattende theologische thema's, wat vraagt om een breedvoerige stijl zoals Paulus dat ook in andere brieven doet.⁴⁴
- Er is inderdaad een thematische en theologische ontwikkeling te merken wanneer je de brief aan de Efeziërs leest. Toch betekent dat niet dat je daarmee kunt aantonen dat Paulus daar in zijn eigen leven niet toe in staat geweest is. Paulus beschikt over een inventieve en verrijkende geest.⁴⁵ Het is ook niet zo dat de thema's elkaar volledig tegenspreken en niet met het oog op de context van Efeze ontwikkeld kunnen zijn.⁴⁶
- Wat betreft de verhouding tot de brief aan de Kolossenzen wordt dus zowel in de sterke overeenkomst als in de verschillen, een reden gezocht om Paulus' auteurschap te betwijfelen. Toch kun je het ook omdraaien en stellen dat Paulus twee brieven geschreven heeft, die erg op elkaar lijken en toch ook door de beoogde context weer verschillen.⁴⁷ Wellicht heeft Paulus bepaalde inhouden op een vergelijkbare manier willen schrijven, maar op bepaalde punten ook gekozen om ze anders te verwoorden. Het kan zijn dat Paulus eerst iets aan Kolossenzen schrijft en vrij snel daarna ook Efeze aanschrijft met een vergelijkbaar maar net wat breder doel. Bovendien zijn er ook goede redenen om te twijfelen aan een imitatie of pseudo-epigrafie.⁴⁸

Naast deze weerleggingen, zijn er ook argumenten vóór het auteurschap van Paulus.

⁴³ Thomas Schreiner somt een groot aantal Bijbelwetenschappers op: Thomas Schreiner, *Paul. Apostle of God's Glory in Christ. A Pauline Theology* (Downers Grove, InterVarsity Press, 2001), 9-10.

⁴⁴ Carson & Moo, *New Testament*, 484.

⁴⁵ Carson & Moo, *New Testament*, 482-483.

⁴⁶ Dean Flemming, 'Paul the Contextualizer', In *Local Theology for the Global Church: Principles for an Evangelical Approach to Contextualization*, edited by Matthew Cook & Rob Haskell (William Carey Library, 2010), ch. 1.

⁴⁷ Carson & Moo, *New Testament*, 485.

⁴⁸ L. Floor, *Efeziërs. Eén in Christus*. Commentaar op het Nieuwe Testament. Derde Serie (Kampen: Kok, 1998), 11.

- De brief claimt zelf meerdere keren door Paulus geschreven te zijn. De schrijver maakt de brief persoonlijk door te bidden voor de ontvangers, zijn relatie met de ontvangers te benoemen en persoonlijk voor hen te lijden in de gevangenis. De persoonlijke noten aan deze brief vormen geen bewijs, maar laten zien dat de man die claimt Paulus te zijn, bekend was bij de ontvangers en overtuigd was dat zij deze claim niet zouden verwerpen.⁴⁹
- De brief was breed in de circulatie van de vroege kerk en toen is het auteurschap nooit betwijfeld. Daarom was het al vroeg onderdeel van de canon en werd de brief zonder twijfel aan Paulus' auteurschap veelvuldig gebruikt.⁵⁰ Zij leefden niet veel later dan Paulus en zouden het waarschijnlijk wel opgemerkt hebben wanneer zij reden hadden om te twijfelen aan Paulus' auteurschap voordat zij de brief ook diens gezag toekenden.

Veel onderzoekers keren tegenwoordig weer terug naar het traditionele standpunt dat ook de Efezebrief een authentieke brief is van Paulus. Daarom concludeer ik met o.a. Floor dat beide brieven authentiek zijn en Paulus met een aantal wijzigingen een vergelijkbare brief naar zowel Kolosse als Efeze gestuurd heeft.⁵¹

2.3.2 Datering

Clemens van Rome refereert waarschijnlijk in 96 n. Chr. al aan deze brief, dus is de brief van vóór de jaren '90 van de eerste eeuw. Indien Paulus niet de auteur is, zou de datering tussen 70–90 n. Chr. moeten liggen. Maar zoals beargumenteerd gaan we uit van een authentieke brief en moet de brief dus geschreven zijn tijdens een gevangenschap van Paulus. Het is moeilijk met zekerheid te zeggen vanuit welke plaats Paulus geschreven heeft. Kolossenzen zou vanaf hetzelfde adres geschreven kunnen zijn, maar ook vanuit een andere. Bekende plaatsen van Paulus' gevangenschap zijn Efeze, Caesarea en Rome. Volgens Carson en Moo is voor geen van deze plekken afdoende bewijs, maar is er het meest te zeggen voor Rome.⁵² De brieven aan de Kolossenzen en Efeziërs zouden dan bijna op hetzelfde moment geschreven moeten zijn. Als we de gevangenschap in Rome aanhouden dan moet de brief vroeg in de '60 gedateerd worden. Een andere overwegenswaardige mogelijkheid is dat de brieven niet van hetzelfde adres geschreven zijn en er een aantal jaar tussen zit. Kolossenzen zou dan vanuit Caesarea geschreven zijn en

⁴⁹ Carson & Moo, *New Testament*, 480.

⁵⁰ Carson & Moo, *New Testament*, 480.

⁵¹ Floor, *Efeziërs*. CNT, 18.

⁵² Carson & Moo, *New Testament*, 521-522.

Efeziërs later vanuit Rome.⁵³ De precieze relatie en chronologie van de brieven is dus niet duidelijk. Maar wel duidelijk is dat de Efezebrief hoogstwaarschijnlijk vanuit de gevangenschap in Rome begin jaren '60 geschreven is.

2.3.3 Bestemming en karakter van de brief

Tot nu toe heb ik de brief telkens genoemd naar haar bekende titel: De brief aan de Efeziërs of de Efezebrief. Deze titel veronderstelt dat de gemeente in Efeze de ontvanger van brief is, maar dit blijkt niet onomstreden. Het opschrift "Aan de Efeziërs" ontbreekt namelijk in enkele vroege handschriften (zoals p46). Bovendien is de toon vrij onpersoonlijk, wat vreemd is gezien Paulus' hechte band met Efeze (Hand. 20).⁵⁴ Vermoedelijk gaat het om een rondzendbrief bedoeld voor meerdere gemeenten in Klein-Azië, mogelijk via Tychikus verspreid. Dat zou het universele, niet-situatiegebonden karakter van de brief verklaren en ook het ontbreken van het opschrift. Wanneer en hoe dit opschrift later toch is opgedoken in een groot aantal handschriften is niet terug te halen. Mogelijk waren er meerdere kopieën van de originele brief gericht aan verschillende gemeenten en verwijzen de gevonden tekstgetuigen ook naar een ander origineel. Een andere mogelijkheid is dat het opschrift juist verdwenen is in latere kopieën. In de overlevering is deze brief vaak aan de Efeziërs toeschreven, dus is de brief waarschijnlijk op z'n minst aan de Efeziërs geschreven en waarschijnlijk ook aan andere gemeenten.⁵⁵ Er zijn geen tekstgetuigen waarin andere opschriften voorkomen dan 'Aan de Efeziërs'. Wel heeft Marcion ooit uitgesproken dat de brief aan de Laodicenzen geschreven zou zijn, maar daar zijn geen tekstgetuigen van. Andere kerkvaders beschouwen de brief wel als geschreven aan de Efeziërs, daarmee is het een oude mening. Het opschrift zou toegevoegd kunnen zijn tijdens het bundelen van de brieven van Paulus.⁵⁶ Maar ook kan het opschrift origineel zijn en werd het bij een rondzendbrief niet weggehaald, dat is namelijk geen vereiste, noch een hindernis om een brief van Paulus op de eigen gemeente te betrekken. Hoe het ook zij, de brief is gelezen en toegepast in meerdere gemeentes en waarschijnlijk was het adres ook breder dan alleen de gemeente in Efeze.

⁵³ Floor, *Efeziërs*. CNT, 26-27.

⁵⁴ Carson & Moo, *New Testament*, 488.

⁵⁵ Carson & Moo, *New Testament*, 489-490.

⁵⁶ Floor, *Efeziërs*. CNT, 24.

2.3.4 Context van Efeze

De brede theologische aandacht van Paulus voor de kerk als het lichaam van Christus en de aanmoediging tot het vormen van een eenheid doen vermoeden dat in Efeze, en wellicht ook in andere gemeenten in Klein-Azië, deze eenheid er niet vanzelfsprekend was. Uit andere brieven van Paulus en Lukas' geschrift over de Handelingen van de Apostelen blijkt ook wel dat het in de vroege kerk zoeken was naar de plek van niet-Joden in een gemeente die samen Jezus de Messias wil volgen. Handelingen schetst hoe het evangelie bij de heidenen kwam. Het erkennen van heidenen als volwaardige geloofsgenoten was een moeizaam proces. Lukas schrijft breedvoerig over hoe onbesneden heidenen via een proces van verzet en tegenstand toch deel gaan uitmaken van de kerk, volgens Gods bedoeling. Deze kwestie is een algemeen probleem in de vroege kerk, ook in Efeze. Het zwaartepunt is verschoven van Jeruzalem en Antiochië naar Klein-Azië.⁵⁷ Zo moet ook de Efezebrief gelezen worden als een reactie op een diepgaand probleem waarmee christenen in Klein-Azië te maken hadden: de verhouding tussen Joden en heidenen. Sommige Joden beschouwden zichzelf als superieur en keken neer op niet-Joden. Of andersom voelden heidenen zich niet volwaardig onderdeel van Gods gemeente. Tegen deze achtergrond benadrukt de brief dat de kerk geen menselijke organisatie of vrijblijvende vereniging is, maar het lichaam van Christus zelf.⁵⁸ Deze metafoor zullen we verderop in §2.5.3 nader uitwerken.

Efeze was een havenstad in Klein-Azië, als onderdeel van het Romeinse rijk. De havenstad vormde het handelscentrum van Asia met een speciaal kanaal vanaf de zee naar de haven. Beroemd was de tempel van Artemis van Efeze, deze wordt tot één van de zeven wereldwonderen uit de antieke wereld gerekend.⁵⁹ Paulus is hier aan het einde van zijn tweede zendingsreis voor eerst kort op doorreis en belooft terug te komen (18:21). Tijdens de derde reis verblijft Paulus in Efeze voor een periode van bijna drie jaar om te werken en het evangelie te verkondigen in de regio. Zijn verkondiging leidt nog tot grote weerstand en een volksoproer vanwege het economisch belang van de afgodsbeeldjes van Artemis (Hand. 19). Paulus reist verder en op de terugweg neemt Paulus afscheid van de oudsten van Efeze op het strand van Milete (Hand. 20).

⁵⁷ Floor, *Efeziërs*. CNT, 19-20.

⁵⁸ Floor, *Efeziërs*. CNT, 21.

⁵⁹ J. C. Bette e.a., *Studiebijbel 8*, 165-166.

2.3.5 Heilshistorische plaatsing

De gemeente leeft heilshistorisch gezien in een tijd bijna dertig jaar na de kruisiging, opstanding en hemelvaart van Jezus. Vervolgens kwam de uitstorting van de heilige Geest. De gelovigen wachten sindsdien de belofte van Jezus af: dat Hij terug zal komen. Paulus zelf heeft na Pinksteren eerst nog een tijdje de christenen vervolgd (daarom noemt hij zich in 3:8 ook de allerminste van de apostelen), maar is door Jezus de andere kant op gestuurd. Hij kreeg een ontzagwekkende openbaring op weg naar Damascus. Hij ontvangt de roeping/genade om het evangelie te verkondigen aan alle mensen, maar zeker ook aan de heidenen. In Handelingen wordt er wel driemaal op verschillende manieren over deze roeping van Paulus gesproken (Hand. 9, 22 & 26). In Hand. 26:16-18 vertelt Paulus wat Jezus rechtstreeks tot Hem zei bij de roeping:

“Maar kom nu overeind, sta op, want Ik ben aan je verschenen om je aan te stellen als Mijn dienaar, opdat je bekend zult maken dat je Mij hebt gezien en zult getuigen van alles wat Ik je nog zal laten zien. Ik zal je daarbij beschermen tegen je eigen volk, en tegen de andere volken waarheen Ik je zend om hun de ogen te openen, zodat ze zich van de duisternis naar het licht keren, en van de macht van Satan naar God. Door in Mij te geloven zullen ze vergeving krijgen voor hun zonden, en samen met allen die Mij toebehoren zullen ze deel krijgen aan mijn koninkrijk.”

Deze opdracht aan Paulus zie je in Efeze 3 terug: dat het Paulus' roeping is om aan Joden en heidenen te getuigen dat hij Jezus gezien heeft en bekend te maken wat hij gezien heeft en nog zal zien (de onthulling van het mysterie). Jezus belooft dat gelovigen vergeving krijgen en samen deel krijgen aan Zijn Koninkrijk. Jezus onthult een mysterie aan Paulus met heilshistorische gevolgen.

De onthulling en uitvoering van dat mysterie is een moeizaam proces. Via een visioen gaan bij Petrus de ogen open, en hij doopt uiteindelijk Cornelius. Maar de deelname van heidenen stuit steeds weer op verzet. Al snel moeten de apostelen in 51 n. Chr.⁶⁰ samenkomen in Jeruzalem om deze kwestie te overleggen zoals beschreven in Handelingen 15. Op welke manier horen heidenen erbij? Moeten zij besneden worden? Petrus, Paulus en Barnabas getuigen daar van het werk dat zij mochten doen onder heidenen en hoe het mysterie voor hen duidelijk is geworden:

⁶⁰ Jakob van Bruggen, *Paulus. Pionier voor de Messias van Israël*. Commentaar op het Nieuwe Testament (Kampen: Kok, 2001), 275.

dat heidenen er ook volledig bij horen, zonder onderscheid en door genade alleen. Jakobus concludeert dat dit ook met de Schrift en de Profeten overeenstemt. Heidenen wordt geen besnijdenis of wetten van Mozes opgelegd, behalve enkele reinheidsvoorschriften.

Paulus gaat daarna weer op zendingsreis (dit keer met Silas). Er is een grote gedrevenheid om dit evangelie te verspreiden en te delen met Joden en niet-Joden in heel de Romeinse wereld. Paulus ziet daarmee ook de onthulling van het geheim in de praktijk: dat mensen uit Joden en niet-Joden, uit Palestina, Syrië, Turkije, Griekenland en overal vandaan de naam van Jezus gaan belijden. Kennelijk maakt afkomst niet meer uit. Het mysterie van één lichaam en één volk van God begint zicht te ontvouwen. Daar zit Paulus heilshistorisch middenin en wat er gebeurt, probeert hij dan ook theologisch te duiden.

De boodschap van het ene lichaam van Christus, waarin Joden en heidenen samenkomen, wordt gepresenteerd als de vervulling van Gods eeuwenoude plan, dat nu pas ten volle zichtbaar wordt. Paulus presenteert het “samen één lichaam zijn” als de onthulling van een lang verborgen mysterie. Deze ontwikkeling weerspiegelt de heilshistorische overgang van Israël als exclusieve erfgenaam naar een inclusieve, universele gemeenschap in Christus, waarin vijandschap en de muur tussen de volken is weggenomen. Alleen de band met Christus is bepalend. Paulus’ missie is om dit mysterie te openbaren en hij brengt de lezer in gebed, zodat de lezer zelf tot inzicht komt: het heil is niet beperkt tot de Joden, maar voor mensen uit alle volken en landen, opdat er samen een nieuwe ondenkbare eenheid ontstaat in Christus.

2.4 Literaire context

Je kunt de brief aan de Efeziërs opdelen in twee hoofddelen: de rijkdom van de kerk en de roeping van de kerk. Daaromheen vind je de gebruikelijke aanhef en slot van de brief. De structuur van de brief neem ik over van Floor:

1:1-2 Aanhef van de brief

Schrijver en geadresseerden (1:1)
Zegengroet (1:2)

1:3-3:21 Eerste hoofddeel: De rijkdom van de kerk

Lofprijzing (1:3-14)
Voorbede (1:15-23)
Vroeger en nu: van vijandschap naar vrede (2:1-22)
Het geheimenis van de roeping der heidenen (3:1-13)
Hernieuwde voorbede en lofprijzing (3:14-21)

4:1-6:20 Tweede hoofddeel: De roeping van de kerk

Christelijk leven is samen groeien (4:1-16)
Christelijk leven is een vernieuwd leven (4:17-24)
De nieuwe omgang met elkaar (4:25-5:5)
Gebruik maken van het licht (5:6-21)
De nieuwe harmonie voor huwelijk, gezin en samenleving (5:22-6:9)
Oproep om stand te houden (6:10-20)

6:21-24 Slot van de brief

Tychikus naar Efeze (6:21-22)
Eigenhandig onderschrift (6:23-24)⁶¹

De perikoop is dus onderdeel van een gebed van Paulus dat in briefvorm aan de Efeziërs is opgeschreven. Inhoudelijk is heel direct op de perikoop het voorgaande hoofdstuk betrokken. Voorafgaand aan dit gebed gaf Paulus namelijk een theologische uitleg over de positie van heidenen. Zij zijn geen vreemdelingen of gasten meer, maar burgers, net als de heiligen, en huisgenoten van God. Ze vormen samen een bouwwerk, een tempel, op het fundament van de apostelen, met Christus Jezus zelf als de hoeksteen. Dat straalt naar de buitenwereld echt een eenheid uit. Het is de plek waar mensen God kunnen vinden, omdat Hij daar woont. In Christus is het één geheel. Ze vormen ook één lichaam, doordat wat vijandig was en tegenover elkaar stond, verzoend is in dat ene lichaam, door in zichzelf, uit die twee, één nieuwe mens te scheppen. In hoofdstuk 2 speelt onder andere de metafoor van het lichaam een belangrijke rol om de eenheid tussen Joden en heidenen uit te drukken.

⁶¹ Floor, *Efeziërs*. CNT, 30.

Paulus bidt voor de heidenen, een gebed dat hij in vers 1 begint en vers 14 weer oppakt. In de “anakoloet” brengt Paulus de relatie van heidenen en Joden opnieuw ter sprake en de rol die Paulus heeft in het onthullen van dat mysterie. Dit om voorafgaand aan het bidden duidelijk te maken wat de relatie is van de bidder en degene voor wie gebeden wordt.⁶² Vanaf vers 14 volgt dan het gebed van Paulus voor de lezer om kracht, sterkte, geloof in het hart, en worteling in de liefde. Dat ze de lengte, breedte, hoogte en diepte mogen begrijpen, de liefde van Christus leren kennen die alle kennis te boven gaat. Dat ze vervuld van de volheid van God raken. Paulus bidt dat zij ook kennis mogen krijgen van de diepte van dit geheimenis.⁶³ En deze kennis van de liefde van Christus en de volheid van God verkrijg je niet individueel of als enkele gemeente, maar ‘samen met alle heiligen’. Die heiligen zijn zowel Joden als heidenen, christenen levend van Efeze tot in Jeruzalem en Judea.⁶⁴ Dit onderdeel van Paulus’ gebed is een belangrijk vers, dat in verband staat met ‘samen één lichaam zijn’. Het is een effect van de worteling in het geloof dat samen met alle heiligen volledig wordt en de afmetingen van Christus’ liefde gaat leren kennen (zie ook §2.5.2).

Het gebed eindigt met een doxologie en besluit met ‘amen’. Vanaf hoofdstuk 4 komen aansporingen om de weg te gaan die past bij de roeping die ze hebben ontvangen in dit ene lichaam, de kerk.

Wat opvalt aan de context van de perikoop is de omgeving van een gebed voor de heidenen. Het mysterie wordt in de context van het gebed geopenbaard. Volgens Calvijn betreft het zulke volkomen kennis van Christus en zuivere leer van het evangelie dat het niet rechtstreeks medegedeeld kan worden maar dat door bemiddeling van gebed God zelf gevraagd moet worden ons hierover te verlichten. Paulus presenteert zich als de voorbidder in dit kader. De relatie tot de lezer is dus geen argumentatiespel, vermaning of uitleg, maar dat van bidden en pleiten voor de lezer. De brief plaatst je voor God.⁶⁵ Samen het lichaam zijn van Christus staat dus in het kader van een mysterie dat op biddende toon gedeeld wordt.

⁶² Lincoln, *Ephesians*. WBC, 171.

⁶³ Bette e.a., *Studiebijbel 8*, 223.

⁶⁴ Roon, A. van, *Epheziërs*. PNT, 94.

⁶⁵ Floor, *Efeziërs*. CNT, 34.

2.5 Betekenis “samen één lichaam zijn”

In de vorige paragraaf keken we nog naar de literaire context. In deze paragraaf zoomen we in op de betekenis van “samen één lichaam zijn” uit Ef. 3:6. Dit is namelijk de kern van het mysterie.

2.5.1 Betekenis van het mysterie

Dit vers wordt door Paulus gepresenteerd als een onthuld mysterie dat door openbaring aan Paulus bekend gemaakt is, dat eerder niet op deze manier aan de mensen bekend gemaakt is en dat hij mag verkondigen en er de inhoud van mag toelichten. Wat is dat mysterie? Anders dan in Kolossenzen 2:2, waar het mysterie ‘Christus’ is, is in Efeze 3:6 het mysterie dat heidenen en Joden samen erfgenamen zijn, samen één lichaam zijn en deelgenoot van de belofte in Christus Jezus door het Evangelie.⁶⁶ Dit stemt ook overeen met de roeping van Paulus waarbij hem voor het eerst dit mysterie onthuld wordt (Hand. 26:16-18; zie §2.3.5).

Het was niet nieuw dat God ook oog had voor de heidenen en in Abraham alle volken wilde zegenen en tot de Sionsberg zou doen stromen (Gen. 12:3 & Jes. 2:2-3). Maar het nieuwe is dat Joden en heidenen met elkaar verenigd zullen zijn door hun vereniging met Christus. De heidenen worden niet ingelijfd tot het jodendom, maar Jezus scheidt in Zichzelf uit beide lichamen een nieuwe mens (2:15). De kerk is een nieuwe entiteit, die oude categorieën overstijgt.⁶⁷ De tijd van Gods hogere plannen breekt aan: Joden én heidenen worden verenigd in Gods eigen Zoon.⁶⁸ Samen vormen ze een nieuwe eenheid die je in verschillende metaforen of begrippen kunt duiden: Koninkrijk, Lichaam, Volk (maar dan niet bepaald door etniciteit), Kerk, heiligen, Tempel, bouwwerk, huisgenoten en burgers.

Hoe God dat heeft kunnen doen en dus al voor alle tijden heeft bedacht, is ons echt een mysterie. Steeds meer wordt de betekenis ervan duidelijk. De gevolgen van dit mysterie zijn niet te overzien. Wat God in Jezus Christus teweeggebracht heeft door Zijn dood en opstanding, door het goede nieuws, is een ondoorgrondelijke rijkdom en een mysterie. Maar het is geen onkenbaar en volstrekt ontoegankelijk mysterie. God kiest ervoor het te openbaren aan de apostelen en profeten door Zijn Geest, die het vervolgens verkondigen om zo allen te verlichten. Midden in de context van een gebed noemt Paulus dit mysterie en bidt dan ook verderop dat

⁶⁶ Lincoln, *Ephesians*. WBC, 169.

⁶⁷ Lincoln, *Ephesians*. WBC, 180.

⁶⁸ Floor, *Efeziërs*. CNT, 128.

Christus in hun harten mag wonen en dat ze geworteld in de liefde, met alle heiligen kunnen begrijpen wat de breedte en lengte en diepte en hoogte is. Dit mysterie is dus niet onkenbaar en vraagt om gebed omdat God zelf verlichting moet geven.⁶⁹

2.5.2 Betekenis van samen één lichaam zijn

Samen één lichaam zijn, is een vertaling van σύσσωμα. Het mysterie omvat door het evangelie drie 'rollen' die de heidenen nu samen met Joden delen (benadrukt door σύν): de rol van erfgenaam, het lichaam en van deelgenoot/aandeelhouder. Voor alle drie geldt dat deze rollen van de belofte zijn⁷⁰ en dat ze deze rol hebben in Christus Jezus (door het evangelie).⁷¹ Ze hebben samen het erfrecht van de belofte, mede geïncorporeerd in die belofte en mede bezitters van de belofte. De belofte voor de heidenen is volgens Paulus iets dat hen nu toekomt, dat bij hen hoort en waarin zij delen. Deze drie overlappende uitdrukkingen leggen het accent op deze inhoud, namelijk dat ze in Christus rechtens en metterdaad effectief aanvaard zijn door God.⁷² Hoewel er dus een overlappende betekenis zit in deze drie rollen, richt deze scriptie zich op de tweede rol: namelijk samen het lichaam zijn: σύσσωμα.

De inhoud van dit mysterie heeft door de vorming van het lichaam uit Joden én heidenen vergaande gevolgen. Hun positie is volledig gelijkwaardig. Het is ook Jezus Zelf die aan gelovigen deze positie belooft wanneer Hij bij Paulus' roeping zegt dat ze vergeven zullen worden en dat degenen die Hem toebehoren zullen delen in Zijn Koninkrijk (Hand 26:18). Samen dit lichaam zijn, gaat nog verder dan dat Joden en heidenen een gelijkwaardig onderdeel zijn. Ze zijn een onmisbaar onderdeel van het lichaam. De nieuwe entiteit van het lichaam van Christus, de kerk, zou niet eens kunnen bestaan zonder alle delen.⁷³

Nogmaals wil ik hier wijzen op het vervolg van Paulus' gebed vanaf vers 14 waarin hij noemt hoe alle heiligen samen de dimensies van de liefde van Christus leren kennen. Dit staat dus in de context van een eenheid tussen heidenen en Joden. Maar de uitspraak krijgt hier meer algemene en kosmologische betekenis. Het gaat namelijk over 'alle heiligen'. Of dit ook 'alle heiligen' van alle tijden en alle plaatsen betreft, valt niet uit te sluiten. Maar het zou goed passen bij het

⁶⁹ Floor, *Efeziërs*. CNT, 34.

⁷⁰ Floor, *Efeziërs*. CNT, 128-129.

⁷¹ Lincoln, *Ephesians*. WBC, 181.

⁷² Bryan Chapell, *Ephesians. Reformed Expository Commentary* (Phillipsburg, NJ: P&R Publishing, 2009), 140 & Floor, *Efeziërs*. CNT, 128-129.

⁷³ Lincoln, *Ephesians*. WBC, 181.

kosmologische perspectief van deze hoofdstukken. In vers 21 zijn alle geslachten en de eeuwigheid in beeld en in vers 10 worden alle vorsten en heersers van de hemelsferen benoemd. Over ‘alle heiligen’ kun je dus ook universeel en kosmologisch denken.

Wat doen al die heiligen samen? Die krijgen gezamenlijk kennis van Christus’ liefde. Betekent dit dat je samen met alle heiligen moet zijn en één lichaam met hen moet proberen te vormen? Paulus noemt dit in een gebed, niet als een vermaning of als een oproep. Het is een effect van dit mysterie en heeft uiteraard een appellerende werking. Want dit mooie effect van kennis van Christus’ onmeetbare liefde, moet je jezelf als kerk niet ontzeggen. Maar het is geen aansporing of adhortatief. Dat je samen meer van Jezus’ liefde kan begrijpen, is wel een uitnodiging voor vandaag. Dit lukt een kerkgemeente niet die alleen maar gericht is op de eigen groep. De kosmologische blik van Paulus en het verlangen naar meer kennis van Jezus’ liefde, dagen uit om ook vandaag samen met alle heiligen, uit alle landen, culturen en tijden de diepgang van deze liefde te zoeken in eenheid en interactie van het lichaam van Christus. Andersom is ook waar, dat het *“zonder deze oecumenische verbondenheid het diepste inzicht en de hoogste kennis onmogelijk is.”*⁷⁴

Dat delen in de belofte in Christus is een onthuld mysterie met vergaande gevolgen. Daarom kan Paulus ook zeggen in Gal. 3:28 dat in de eenheid in Christus geen Joden of Grieken, slaven of vrijen, mannen of vrouwen zijn. Toch betekent deze eenheid ook niet dat alle verschillen wegvallen en betekenisloos zijn, zoals zal blijken uit de metafoor van het lichaam.

2.5.3 Betekenis van het lichaam

Heidenen delen dus samen met Joden in Jezus met drie overlappende termen in de belofte. De tweede daarvan is dat ze samen het lichaam zijn. Welk lichaam gaat het over? De meest directe toevoeging is het lichaam ‘van de belofte in Christus Jezus’. Maar welk lichaam wordt er beloofd in Jezus? Dat moet het lichaam van Christus zijn waar het in de brief in de Efeziërs alleen al tien keer over gaat. Dat lichaam van Christus wordt in Efeze één op één gezet met de kerk (1:22-23).⁷⁵

⁷⁴ Roon, A. van, *Epeziërs*, PNT, 94.

⁷⁵ Kerk is een vertaling van *ekklesia*, dat je ook met gemeente kunt vertalen. De etymologie en het gebruik van beide woorden is niet eenduidig en kennen hun eigen semantische lading in het Nederlands. Gemeente is vaak lokaal bedoeld en kerk kan ook een universeelere betekenis hebben. Omdat ‘kerk’ als

Het lichaam van Christus komt breder voor in de theologie van Paulus. Met name ook in Rom. 12 en 1 Kor. 12. Het lichaam van Christus is één van de vele metaforen voor de kerk. Dunn stelt dat de term *ekklesia* al langer voorkwam en geen term is die zich wil onderscheiden van de synagoge of het volk van God. Zij zijn allemaal de *ekklesia* van YHWH, de samengeroepen van God.⁷⁶ De kerk (als vertaling van *ekklesia*) is dus geen christelijke uitvinding. *Ekklesia* duidt dus de samengeroepen of de vergadering van God aan.

De *ekklesia* is een lichaam

Het lichaam van Christus is een metafoor die Paulus gebruikt om die *ekklesia* een nieuwe betekenis te geven. Met name voor heidense christenen was de term *ekklesia* namelijk een term die ze moeilijk vonden om zichzelf aan te meten. Het onderdeel uitmaken van de samengeroepen of de vergadering van God was eerder aan Joden voorbehouden. Zij waren van oudsher die samengeroepen van de Heer, de God van Israël. Daarom komt Paulus met deze metafoor, om hen de mogelijkheid te geven zichzelf te herkennen en verstaan als onderdeel van de *ekklesia* van God.⁷⁷ Deze metafoor, bekend uit de toenmalige politieke wereld, wordt door hem theologisch getransformeerd: niet etniciteit, nationaliteit of sociale status bepalen de gemeenschap, maar de gezamenlijke toewijding aan Christus, deze staat centraal en is de samenbindende factor.⁷⁸ Toch worden ook de verschillen door de aanwezigheid van verschillende lichaamsdelen gerespecteerd. Het is één geheel, niet ondanks, maar juist dankzij de vele lidmaten (1 Kor. 12:12vv).⁷⁹

Wanneer Paulus over het lichaam van Christus spreekt, gaat het ook bijna altijd over de verschillende charismata die Christus via de Geest aan dit lichaam geeft.⁸⁰ In dit lichaam zijn hele andere dingen bepalend voor de identiteit die zich zowel in eenheid als diversiteit laat omschrijven. *“Above all, it is important to recognize the transition in conceptuality from a community identified by ethnic and traditional markers to a community where Christ and the Spirit were the essential distinguishing features, that is, the grace of Christ and the charisms given by his Spirit, with all that that involved.”*⁸¹ Dit komt met name na onze perikoop in Efeze

vertaling meer interpretatiemogelijkheden biedt, gebruik ik dit woord. Uit deze paragraaf zal blijken dat deze interpretatieruimte wenselijk is, gezien Paulus' fluïde gebruik van *ekklesia*.

⁷⁶ James D. G. Dunn, *The Theology of Paul the Apostle* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998), 538.

⁷⁷ Dunn, *The Theology of Paul*, 548.

⁷⁸ Dunn, *The Theology of Paul*, 550-551.

⁷⁹ Dunn, *The Theology of Paul*, 555.

⁸⁰ Dunn, *The Theology of Paul*, 553.

⁸¹ Dunn, *The Theology of Paul*, 561.

4:7-16 naar voren (en in de andere genoemde brieven). Het is die gedeelde ervaring in die ene Geest dat het irrelevant maakt wat je nationaliteit of sociale status is!⁸² De identiteit van de ekklesia, bestaande uit Joden én heidenen, krijgt betekenis door de metafoor van het lichaam van Christus.

In de Efezebrief ligt ook de nadruk op de eenheid van dit lichaam met het oog op de relatie tussen Joden en heidenen. Ik heb beschreven hoe groot de gevolgen van het geopenbaarde mysterie zijn op heilhistorisch gebied (zie §2.3.5 & §2.5.1). Jezus verzoende door het kruis Joden en niet-Joden in één lichaam met God, door in zijn lichaam de vijandschap te doden (2:16). De kern van het mysterie is de eenheid van dit lichaam van Christus. Via dit lichaam, de kerk, toont God de wijsheid van Zijn Heilsplan.⁸³ In Efeze 2-3 gaat het lichaam vooral over het mysterie van de nieuwe eenheid tussen Joden en niet-Joden, die eerst twee vijandige lichamen vormden en tot één lichaam zijn verzoend. Het onderscheid, dat ook bestaat in verschillende lichaamsdelen, komt in dit gedeelte niet aan de orde. Wel komt het onderscheid later naar voren in Ef. 4:11-16, waar het gaat over de eigen bijdrage van een deel voor de groei van het geheel.

Volgens James Dunn gaat het lichaam van Christus niet in de eerste instantie over de algemene, wereldwijde kerk. Paulus lijkt met deze metafoor eerder intern gericht. Met de kerk heeft Paulus niet een wereldwijd fenomeen op het oog, maar meestal één concrete huisgemeente. Wanneer Paulus in meervoud over kerken spreekt, dan gaat het meestal over meerdere kerken in dezelfde stad. De essentie van de kerk is de groep die zich vergadert om Christus te aanbidden.⁸⁴ James Dunn ziet de brieven aan de Kolossenzen en Efeziërs als post-paulinisch, geschreven door zijn leerlingen. Bij een post-paulinische theologie past voor hem dan ook de ontwikkeling naar een 'universele kerk' zoals die in deze brieven meer naar voren komt.⁸⁵ Maar wanneer je de Efezebrief wel als authentiek beschouwt, hebben de uitspraken over het lichaam van Christus en de kerk in deze brief meer gewicht. Paulus was in zijn theologie over de kerk en het lichaam van Christus verder ontwikkeld dan Dunn aan hem toeschrijft. Thomas Schreiner rekent de Efezebrief wel tot Paulus' eigen werk en neemt de inhoud mee in zijn beschrijving van de theologie van Paulus.⁸⁶ Hij komt tot de conclusie dat Paulus het woord *ekklesia* zowel voor de

⁸² Dunn, *The Theology of Paul*, 562.

⁸³ Schreiner, *Paul. Apostle of God's*, 339.

⁸⁴ Dunn, *The Theology of Paul*, 540-542.

⁸⁵ Dunn, *The Theology of Paul*, 541.

⁸⁶ Schreiner, *Paul. Apostle of God's Glory*, 9-10.

universele als de lokale kerk tegelijkertijd kan gebruiken. Hij gebruikt *ekklesia* fluïde, het lokale en universele moet je niet tegen elkaar uitspelen.⁸⁷ Wel is er een ontwikkeling bij Paulus merkbaar waarin hij met name in zijn latere rondzendbrief aan Efeze de term *ekklesia* op de meest universele manier gebruikt. Zo noemt Paulus Christus bijvoorbeeld het hoofd van de kerk (1:22), en is de kerk het medium waardoor God Zijn wijsheid onthuld aan de heersers en gezagsdragers van de hemel (3:10) en in 5:22-33 is de relatie tussen de kerk en Christus een voorbeeld voor andere relaties (5:22-33). Hoewel Paulus zich hier op de universele kerk richt, blijft zijn onderscheid tussen een universele en lokale kerk onduidelijk.⁸⁸ En ook het mysterie van de eenheid van het lichaam tussen Joden en niet-Joden gaat over een bovenlokaal fenomeen. Ik ga mee met Schreiner en concludeer dat de kerk als lichaam van Christus door Paulus niet strikt lokaal, maar ook eschatologisch, kosmologisch en universeel wordt opgevat. Paulus gebruikt *ekklesia* fluïde. Het is in de tijd van Paulus nog niet een wereldwijd instituut, maar het begint al wel een universeel, kosmologisch en wereldwijd fenomeen te worden.

2.5.4 Betekenis toen en nu

Paulus was zich maar al te zeer bewust van het gevaar dat de bron van christelijke gemeenschap en eenheid verstikt zou raken door partijvorming en zelfzucht.⁸⁹ De metafoor van het lichaam van Christus noemt Paulus juist ook als reactie op dit probleem van tweedracht en partijvorming. Specifiek de Joden-heidenen kwestie dook telkens weer op, ook in Efeze en omgeving. Paulus geeft theologisch een rijke betekenis aan een wonderlijke eenheid van Joden en niet-Joden in de kerk als het ene lichaam van Christus. In het tweede deel van de brief roept Paulus de kerk dan ook op om deze roeping waar te maken en die eenheid te bewaren (4:1-3).⁹⁰ De brief heeft een openbaringskarakter en Paulus wil via dit middel inzicht in Gods plannen met de lezer delen. Paulus bidt ook voor de lezer: dat u in staat bent samen met alle heiligen (van alle tijden en plaatsen) de lengte, breedte, hoogte en diepte te begrijpen (3:18-19). Zoals gezegd plaatst het gebedskarakter de lezer voor God, die je iets wil openbaren over samen één lichaam te zijn. Het is dus God zelf die de lezer dit mysterie op het hart wil drukken.

De schaal van dat lichaam staat niet vast, omdat Paulus hier ook fluïde mee omgaat. Zowel op lokaal als globaal niveau is er een overstijgende eenheid te vinden in lichaam van Christus dat

⁸⁷ Schreiner, *Paul. Apostle of God's Glory*, 333-334.

⁸⁸ Schreiner, *Paul. Apostle of God's Glory*, 334-335.

⁸⁹ Dunn, *The Theology of Paul*, 562.

⁹⁰ Schreiner, *Paul. Apostle of God's Glory*, 339.

één is door het verzoenende werk van Christus zelf. Dit lichaam functioneert in de eschatologische spanning van het reeds en nog niet, zoals Paulus die spanning ook op persoonlijk niveau onder woorden bracht.⁹¹ Vandaar ook de oproep om de gebrachte eenheid te bewaren en naar het hoofd toe te groeien (Ef.4:1&15). Deze spanning stemt ook overeen met het mysterie karakter, hoewel het mysterie openbaar en bekend is, moet het zich nog onthullen in een voortschrijdende realisatie. God heeft dit lichaam, de kerk, uitgekozen als medium om Zijn wijsheid aan de heersers en gezagsdragers van de hemel bekend te maken.⁹² Eschatologisch krijgt de kerk dus ook een belangrijke functie. In de kerk zou dus goddelijke wijsheid te vinden moeten zijn, omdat daar het beheer en uitvoering van dit mysterie plaatsvindt (3:9). Daar waar die ongekende eenheid in het lichaam van Christus gerealiseerd wordt, daar wordt het mysterie aan de heersers en gezagdragers van de hemel geopenbaard. De kerk verkondigt de inhoud van dit mysterie.⁹³ Ze is een voorproefje van wat in Christus voltooid is en eens volledig gerealiseerd zal worden. Eenheid in de kerk laat (in het klein) zien wat God bedoelt met Zijn Koninkrijk.

2.6 Conclusie hoofdstuk 2

In hoofdstuk 2 staat de eerste deelvraag centraal: *“Wat betekent ‘samen één lichaam zijn’ in Efeze 3?”*

De uitdrukking *“samen één lichaam zijn”* (σύσσωμα) in Efeze 3:6 functioneert als kernmetafoor voor het door Paulus onthulde mysterie. Dit mysterie betreft niet slechts de opname van heidenen in Gods heil, maar de schepping van een geheel nieuwe werkelijkheid: een gemeenschap waarin Joden en heidenen, door hun vereniging met Christus, samen één lichaam vormen. De kerk is geen uitbreiding van Israël, maar een nieuw schepsel waarin vroegere scheidslijnen zijn weggenomen. In Christus wordt vijandschap opgeheven en ontstaat een gedeelde identiteit die niet bepaald wordt door etniciteit, status of traditie, maar door de gezamenlijke toewijding aan Christus.

Dit lichaam is het lichaam van Christus, wat in de Efezebrief de kerk aanduidt. In de Efezebrief krijgt dit lichaam zowel een lokale als universele dimensie, Paulus gaat fluïde met dit begrip om. Het lichaam is plaatselijk zichtbaar in concrete gemeenschappen, maar tegelijk kosmisch,

⁹¹ Dunn, *The Theology of Paul*, 562-563.

⁹² Lincoln, *Ephesians*. WBC, 186-187.

⁹³ Lincoln, *Ephesians*. WBC, 189-193.

bovenlokaal en eschatologisch zichtbaar. De eenheid van dit lichaam heeft dan ook zowel een interne dynamiek gericht op lokale eenheid van de gemeente, als een bovenlokale dynamiek gericht op universele eenheid van het lichaam van Christus.

Door dit lichaam openbaart God zijn veelkleurige wijsheid aan de machten van hemel en aarde. De eenheid van dit lichaam is daarom geen menselijke prestatie, maar een goddelijk geschenk en onderdeel van Gods heilsplan. Menselijkerwijs is het er niet zomaar, daarom moet Paulus er ook toe oproepen (zie Ef 4:2 en vv).

Het gebedskarakter van deze perikoop onderstreept dat dit mysterie slechts door goddelijke verlichting begrepen kan worden. “Samen één lichaam zijn” is daarmee geen organisatorisch of sociologisch gegeven, maar een theologische duiding die alleen in Christus begrepen kan worden. In de kerk wordt zichtbaar en werkelijk wat God in Christus heeft bewerkt en wat eschatologisch nog ten volle openbaar zal worden: de schepping van één nieuwe mens, verenigd in het ene lichaam van Christus (Ef. 2:15-16).

Hoofdstuk 3: Lichaam van Christus in World Christianity

In het vorige hoofdstuk heb ik onderzocht wat “samen één lichaam zijn” in Efeze 3 betekent door exegetisch te verdiepen in de betreffende tekst. Dit hoofdstuk geeft antwoord op de tweede deelvraag: *Wat betekent “samen één lichaam zijn” in World Christianity?* Middels een literatuurstudie zal ik zoeken naar hoe “samen één lichaam zijn” theologisch betekenis krijgt in *World Christianity*. Daarvoor is het nodig om eerst helderheid te krijgen rondom de inhoud en definitie van World Christianity. Vervolgens wil ik kijken naar wat WC zegt over samen één lichaam zijn. Wat zegt dit over de kerk?

3.1 Naar een definitie van World Christianity

Om de theologische betekenis van het lichaam van Christus vanuit het perspectief van World Christianity te kunnen omschrijven, moeten we eerst het concept World Christianity zien te duiden. World Christianity is een populaire term, een modewoord en wordt dan ook zeer breed toegepast.⁹⁴ Dat maakt het ingewikkeld om eenduidig over World Christianity te spreken. Zoals Phan opmerkt: ‘popularity (...) does not always mean conceptual clarity and consistency.’⁹⁵ Het risico bestaat dat het begrip te snel en te vrijblijvend wordt toegepast: soms verwijst het naar een onderzoeksveld, soms naar een thema of onderwerp en soms zelfs naar een paradigmaverschuiving.⁹⁶ WC fungeert regelmatig als vervanging voor woorden als missiologie, ‘niet-Westers’ of ‘Zuiderlijk’ Christendom, oecumene of kerkgeschiedenis.⁹⁷ Hoewel een uitputtende definitie nauwelijks te geven is, wil ik drie dominante aspecten noemen van WC.

⁹⁴ Dorottya Nagy, “Chapter 2: Recalling the Term ‘World Christianity’: Excursions into Worldings of Literature, Philosophy, and History,” in *World Christianity: Methodological Considerations, Theology and Mission in World Christianity*, vol. 19 (Leiden; Boston: Brill, 2021), 41.

⁹⁵ Peter C. Phan, “World Christianity. Its Implications for History, Religious Studies and Theology,” *Horizons* 39, no. 2 (2012), 172.

⁹⁶ Martha T. Frederiks & Dorottya Nagy, “Introduction,” in *World Christianity: Methodological Considerations, Theology and Mission in World Christianity*, vol. 19 (Leiden; Boston: Brill, 2021), 1.

⁹⁷ Martha T. Frederiks, “Chapter 1: World Christianity: Contours of an Approach,” in *World Christianity: Methodological Considerations, Theology and Mission in World Christianity*, vol. 19 (Leiden; Boston: Brill, 2021), 12.

3.1.1 Historisch-descriptieve aspecten van WC

World Christianity ontstond tegen de achtergrond van het fenomeen globalisering. Een belangrijk aspect van WC is dan ook de bewustwording van historische en demografische ontwikkeling van het christelijk geloof in met name de afgelopen eeuw. Bijna elke auteur benoemt de getalsmatige groei van christenen in de niet-Westerse wereld, the Global South. Aan het begin van de twintigste eeuw woonde 83 procent van de wereldwijde christenen in Europa en Noord-Amerika, maar in 2050 zal 72 procent van de christenen echter in Afrika, Azië of Latijns-Amerika wonen en een ander groot deel zal daar vandaan komen.⁹⁸ Als gevolg van deze demografische verschuiving van het christelijk geloof, leeft de meerderheid van de christenen zelf in deze niet-Westerse *majority world* en in reactie daarop is er een groeiende bewustwording van de toenemende pluraliteit van culturele contexten waarin het geloof zich op unieke wijze uitdrukt.⁹⁹

De vraag is wat je met deze gegevens doet en hoe je de verspreiding van het christelijk geloof duidt. Op z'n minst laten de hierboven genoemde getallen zien dat het centrum van het geloof op dit moment niet meer in Europa ligt, maar verdeeld is over meerdere centra op de wereld: het christelijk geloof is polycentrisch.¹⁰⁰ Lang heeft Europa zichzelf, volgens Walls, gezien als het centrum van het christendom. De Europese variant werd dominant en begon zichzelf als de meest authentieke en enige werkelijke vorm van het christelijk geloof te zien. Walls beschrijft uitvoerig hoe het christelijk geloof in de vroege kerk al na een aantal eeuwen haar 'globale' karakter verloor.¹⁰¹ Bovendien vraagt deze verschuiving om een heroriëntatie op de historische duiding van het christelijk geloof. WC stelt een eenzijdige en lineaire historische beschouwing van het Christendom ter discussie en zoekt naar een historiografie die meer recht doet aan de polycentriciteit van het christendom door te benadrukken dat er nooit slechts één centrum is geweest. Lineair gaat over het eenzijdige en Eurocentrische, historische perspectief op de geschiedenis van het christelijk geloof¹⁰²: dat zich van Israël en de Romeinse wereld naar West-Europa verspreidt zou hebben, om van daaruit na de Renaissance de verdere wereld in gezonden te worden via de kolonies en de Nieuwe Wereld in Amerika. Hoewel Europa een

⁹⁸ Philip Jenkins, *The Next Christendom* (Oxford: Oxford University Press, 2011), xi.

⁹⁹ Andrew Ong, "World Christianity," in *T&T Clark Handbook of Neo-Calvinism*, ed. Nicholas G. Sutanto & Cory Brock (London: Bloomsbury T&T Clark, 2024), 426.

¹⁰⁰ John Flett, "Method in Mission Studies: Comparing World Christianity and Intercultural Theology." *Theologische Literaturzeitung* nr. 7 (2018): 717-731.

¹⁰¹ Andrew Walls, *Crossing Cultural Frontiers: Studies in the History of World Christianity*. ed. Mark R. Gornik. (Maryknoll, NY: Orbis Books, 2017), 2-18.

¹⁰² Frederiks, "Contours of an Approach", 18.

belangrijke rol heeft gespeeld, is het niet het enige vertrekpunt of referentiekader. Overal waar het christelijk geloof wortel heeft geschoten, hebben lokale omstandigheden en culturen hun eigen stempel gedrukt op het geloof, zo ook in Europa. Om dat te verbeelden spreekt Peter Phan van *rizomen*: wortelstelsels die zich ondergronds vertakken en in allerlei richtingen verder groeien.¹⁰³ Dat beeld maakt duidelijk dat er geen eenduidige lijn is van “bron” naar “ontvangers,” maar een veelheid van onderling verbonden groei- en ontwikkelingspunten. In plaats van niet-westerse vormen van christendom af te doen als afgeleide varianten van een westerse religie, nodigt dit beeld juist uit om de eigen verhalen en bijdragen van lokale gemeenschappen serieus te nemen.¹⁰⁴ Bovendien heeft de daadwerkelijke transmissie en verspreiding van het geloof vaak niet eens rechtstreeks via het Westerse zending plaatsgevonden. Het waren veeleer zendelingen en kerken uit de lokale cultuur (*indigenous churches*) die effectief bijdroegen aan de zending. Er bestaat een onderlinge verbondenheid, maar geen lineaire en volledig afhankelijke band, zoals de geschiedenis van het christendom weleens gepresenteerd wordt.¹⁰⁵ Het ‘lineaire’ verhaal is geschreven vanuit de Westerse zending, maar naast de ‘zendingskerken’ waren er ook ‘*indigenous churches*’ en leiders. Hun verhalen en invloed worden vaak onderbelicht in deze historiografieën.

Uit bovenstaande blijkt dat de interpretatie van actuele en historische gegevens nooit neutraal geschiedt. Gegevens hebben een verhaal nodig en verschillende auteurs binnen WC bieden zo’n verhaal. Deze historisch descriptieve aspecten staan vaak dichtbij meer theologische, normatieve aspecten, daarover gaat het in de volgende paragraaf. Want wat betekenen deze beschrijvingen voor het verhaal van christelijk geloof en de theologie?

3.1.2 Theologisch-normatieve aspecten van WC

Naast globalisering is ook de oecumenische beweging van de 20^e eeuw van invloed op het concept WC. De term World Christianity werd voor het eerst ook in die context gebruikt door Van Dusen in relatie tot de Wereldraad van Kerken.¹⁰⁶ WC ontstond in de context van het

¹⁰³ Peter Phan, “World Christianity and Christian Mission: Are They Compatible? Insights from the Asian Churches”, *Asian Christian Review* 1, no. 1 (2007), 18.

¹⁰⁴ Flett, “Method in Mission”, 717-731.

¹⁰⁵ Frederiks, “Contours of an Approach”, 23-25.

¹⁰⁶ Lalsangkima Pachuau, “World Christianity.” In *St Andrews Encyclopaedia of Theology*, edited by Brendan N. Wolfe et al. University of St Andrews, 2022–. Article published August 30, 2024. Accessed at September 18, <https://www.saet.ac.uk/Christianity/WorldChristianity>.

oecumenisch élan en optimisme van de jaren '40 en '50.¹⁰⁷ In de jaren '80 kreeg het concept een nieuwe betekenis en context toen academici als Andrew Walls en Lamin Sanneh WC conceptualiseerden als een niet-Westerse religie met vele lokale manifestaties.¹⁰⁸

Bij Walls kreeg WC theologisch en normatief betekenis door concepten als de *pilgrim* en *indiginizing principle* om de gespannen verhouding tussen Christus en de wereld in de geschiedenis van het christelijk geloof te kunnen duiden.¹⁰⁹ Ook een terugkerend concept bij Walls is het *translation principle*: het zit in de natuur van het christelijk geloof bij uitstek dat het evangelie vlees wil worden en vertaald wil worden naar begrijpelijke menselijke condities naar analogie van Christus' incarnatie.¹¹⁰ De incarnatie wordt ook breder als model gebruikt voor missionaire communicatie van het evangelie: *“Without ceasing to be God, Jesus fully entered into the frame of reference of a first-century Jew. The Incarnation is the ultimate example of what we call the translatability of the gospel. In this context, the translatability of the gospel refers to the ability of the gospel to be articulated, received, appropriated, and reproduced into a potentially infinite number of cultural contexts. Jesus embodies the good news and, in the Incarnation, that good news became wonderfully present in a specific setting.”*¹¹¹ Zonder dit expliciet World Christianity te noemen, ontstaat er met deze principes en naar analogie van de incarnatie een sterk theologisch fundament bij Walls. Hij geeft toe pas later de term WC ook te bezigen voor deze wereldwijde aanwezigheid van het christelijk geloof.¹¹² Toch heeft hij door de beschrijving van deze principes een stevig fundament gebouwd voor wat hij later WC is gaan noemen. Een ander theologisch aspect van WC is de betekenis die het lichaam krijgt, maar dat zullen we apart behandelen in §3.2.

3.1.3 Methodologische aspecten van WC

Sommige academici leggen bij WC een sterke nadruk op de vitaliteit en groei van het 'zuidelijk christendom' tegenover het Europese verhaal van secularisatie en achteruitgang. Het “construct” WC functioneert volgens Frederiks als een impliciete geruststelling dat er dankzij de

¹⁰⁷ Frederiks, “Contours of an Approach”, 13.

¹⁰⁸ Frederiks, “Contours of an Approach”, 13.

¹⁰⁹ Andrew F. Walls, *The Missionary Movement in Christian History: Studies in the Transmission of Faith* (Maryknoll, NY: Orbis Books, 1996), 7–9.

¹¹⁰ Walls, *Missionary Movement*, 26-36.

¹¹¹ Timothy C. Tennent, *Invitation to World Missions: A Trinitarian Missiology for the Twenty- First Century* (Grand Rapids, MI: Kregel Academic & Professional, 2010), 325.

¹¹² Walls, *Crossing Cultural Frontiers*, 14-16.

grote opkomst van niet-westers christendom toch hoop is voor het christelijk geloof.¹¹³ Deze conceptualisering krijgt kritiek van verschillende academici omdat het naar triumfalisme van het christelijk geloof kan neigen¹¹⁴ en dit verhaal vaak onkritisch wordt toegepast.¹¹⁵ De focus ligt namelijk steeds op de continuïteit, vitaliteit, vooruitgang en voortdurende groei van het christendom en niet op de onderbrekingen, breuken of achteruitgang. Daarnaast ligt er een sterke focus op lokale bijzonderheden, terwijl er relatief weinig aandacht is voor integrerende processen binnen de christelijke traditie.¹¹⁶

Volgens Frederiks is deze conceptualisering van WC problematisch en komt daarom met een eigen voorstel om WC als een benadering te duiden en niet als onderzoeksveld.¹¹⁷ Het is inderdaad van belang te beseffen hoe het christelijk geloof zowel gevormd is door de bredere wereldgeschiedenis en politieke, sociaaleconomische, culturele en religieuze ontwikkelingen, alsook zelf een vormende invloed daarop heeft uitgeoefend. Daarbij hoort ook rekening houden met de veelheid aan actoren en centra, de onderlinge dynamiek en verbindingen, en de diversiteit aan overtuigingen en praktijken die dit door de tijd en op verschillende plaatsen heeft gehad.¹¹⁸ Risico's zijn namelijk de simplificatie van indelingen als 'het Westen' tegenover 'het Zuiden', de eenzijdige focus op de getalsmatige grootte en het voortzetten van koloniale tegenstellingen.¹¹⁹

Toch denk ik dat de normatieve-theologische aspecten van WC bruikbaar zijn wanneer je let op de daaraan verbonden risico's, valkuilen en simplificaties. Er gaat namelijk ook een richtinggevende werking uit van deze aspecten van WC. In deze scriptie ben ik benieuwd naar hoe vanuit dit concept aansluiting gezocht wordt bij zowel Efeze 3 en de praktijk in Nederland. Juist een 'ideaal' zoals binnen WC geformuleerd, kan de brug zijn tussen de kerk van Efeze en de kerk in Kampen en Zwolle. WC kan, gedragen door idealen, een funderende betekenis geven aan zowel de vroege kerk in de Bijbel, als aan de kerk van vandaag in een geglobaliseerde,

¹¹³ Frederiks, "Contours of an Approach", 13.

¹¹⁴ Frederiks, "Contours of an Approach", 14.

¹¹⁵ Flett, "Method in Mission", 717-731.

¹¹⁶ Frederiks, "Contours of an Approach", 14.

¹¹⁷ Frederiks, "Contours of an Approach", 16vv.

¹¹⁸ Frederiks, "Contours of an Approach", 31.

¹¹⁹ Frederiks, "Contours of an Approach", 16-19.

internationale werkelijkheid. Wanneer het waakt voor idealisme, kunnen idealen of normatieve kaders wel bijdragen aan de prescriptieve of normatieve taak van theologie.¹²⁰

3.1.4 Omschrijving van WC

In voorgaande paragrafen hebben we aan de hand van historisch-descriptieve, theologisch-normatieve en methodologische aspecten een beeld kunnen krijgen van de veelkleurige en meerduidige wijze waarop het concept WC wordt gebruikt. Voor deze scriptie wil ik nu ook richting een eigen omschrijving van WC gaan. Een aantal belangrijke punten om vast te houden in deze omschrijving neem ik mee uit de kritische beschouwing van Frederiks: Ten eerste is de erkenning van het christendom als meervoudige traditie met meerdere centra van belang voor WC. Daarin komt het unieke van de vertaling van het evangelie naar voren (indiginizing principle). Toch moet hier geen eenzijdige nadruk op liggen, maar moet er ten tweede ook aandacht zijn voor integrerende krachten en translokale verbindingen van het christendom. Hierin komt de universele kant van het geloof meer naar voren (pilgrims principle). Ten slotte erken ik het belang van aandacht voor de verstrengeling van het christendom met maatschappelijke en wereldwijde ontwikkelingen.¹²¹

Bij de term World Christianity moet het altijd over de hele wereld gaan, inclusief het Westen.¹²² WC staat dus niet synoniem voor het Zuiden of voor een simplificatie als de ‘derde wereld’. Maar ik wil WC voor deze scriptie wél als onderzoeksthema of -veld gebruiken. WC probeert het ontstaan en bestaan van christelijke gemeenschappen te verstaan en hoe zij hun geloof in praktijk brengen op zes continenten: uitgedrukt in zeer verschillende kerkelijke tradities en gevormd door verschillende historische en culturele ervaringen.¹²³ Dit verstaan van het christelijk geloof wereldwijd gebeurt onvermijdelijk vanuit bepaalde vooronderstellingen en (theologische) idealen. John Flett is kritisch op onderliggende theologisch-normatieve aannames, met name omdat die volgens hem vaak impliciet blijven en het ontbreekt aan een bewuste methodologische uitwerking.¹²⁴ In deze scriptie probeer ik dan ook expliciet te maken wat deze idealen en theologische aannames zijn. In hoofdstuk 5 ga ik die toetsen en ook in gesprek brengen met zowel de praktijk als Efeze 3. Normen en idealen worden hier bewust

¹²⁰ Osmer, *Practical Theology*, 4-13 & 160-172.

¹²¹ Frederiks, “Contours of an Approach”, 19vv.

¹²² Frederiks, “Contours of an Approach”, 15.

¹²³ Ong, “World Christianity”, 426 & Dale Irvin, “World Christianity: An Introduction,” *Journal of World Christianity* 11, no. 1 (2008): 2.

¹²⁴ Flett, “Method in Mission”, 717-731.

ingezet om zo het christelijke geloof wereldwijd te kunnen duiden en voorzien van een interpretatiekader.

In deze scriptie definieer ik WC dan ook als volgt: *World Christianity is het verstaan van het christelijk geloof als een wereldwijd, polycentrisch fenomeen, in de dynamiek van aan de ene kant een lokale vertaling (indigenizing principle) en aan de andere kant de universele en translokale verbondenheid in Jezus Christus (pilgrim principle).*

In deze dynamiek is het christendom zowel gevormd door, als vormgevend aan historische, politieke, sociaaleconomische, culturele en religieuze ontwikkelingen. World Christianity is daarmee niet slechts beschrijvend of historisch, maar ziet deze beide principes als ‘idealen’ of normatieve kaders die richtinggeven aan hoe christelijke gemeenschappen wereldwijd moeten worden verstaan en geëvalueerd.

3.2 WC en het lichaam van Christus.

In de vorige paragraaf heb ik het concept World Christianity aan de hand van drie dominante aspecten geprobeerd te duiden. Dit resulteerde in een omschrijving en een werkdefinitie van WC. In deze paragraaf kijken we naar de theologische betekenis van het lichaam van Christus vanuit het perspectief van World Christianity. Hoe krijgt “samen één lichaam zijn” theologisch betekenis bij WC? Daarvoor ga ik eerst kijken naar hoe Andrew Walls deze link legt wanneer hij spreekt over het ‘*Ephesian moment*’.

3.2.1 Lichaam van Christus bij Walls

Andrew Walls introduceert het begrip *Ephesian moment* om een cruciaal moment in de geschiedenis van de kerk te beschrijven waarop culturele diversiteit en eenheid van het lichaam van Christus naar voren komen.¹²⁵ Het verwijst naar de situatie die Paulus in Efeze bespreekt, namelijk dat Joden en heidenen, ondanks hun diep gewortelde etnische en heilshistorische verschillen, door Christus één lichaam zijn. Dit beeld staat bij Walls centraal voor het verstaan van het christelijke geloof in de wereld vandaag, omdat het laat zien dat kerk-zijn nooit voorbehouden is aan één cultuur of etniciteit, maar altijd een veelheid van contexten, culturen en volken omvat zonder haar eenheid te verliezen.

¹²⁵ Andrew F. Walls, *The Cross-cultural Process in Christian History: Studies in the Transmission and Appropriation of Faith* (Maryknoll, N.Y.: Orbis Books, 2002), 72-81.

Voor Walls is het christelijk geloof ingebed in een proces van heilsgeschiedenis dat zich uitstrekt over generaties. Gods heilsplan door de tijd heen is *cross-generational*.¹²⁶ De redding in Christus is verbonden met de belofte aan Abraham, Mozes en Israël, en blijft zich ontfouwen tot het einde der tijden. Diachroon verbindt het lichaam van Christus verschillende generaties en culturen waarin Christus steeds weer concreet incarneert. Geen enkel segment kan het geheel omvatten, maar de volheid van Christus wordt zichtbaar in de verbondenheid van alle ledematen door de tijd heen en is pas 'af' bij de voleinding.¹²⁷ De kerk is het lichaam van alle tijden. En niet alleen door de tijd heen, maar ook synchroon op dezelfde tijd zijn er contemporaine manifestaties van dat ene lichaam. Volgens Walls is dat het onthulde mysterie van Efeze.¹²⁸ De kerk is namelijk ook het lichaam van alle plaatsen.

Het oorspronkelijke *Ephesian moment* begon toen er in de vroege kerk naast Joodse volgelingen van de Messias, ook Grieks-hellenistische heidenen tot geloof kwamen in Jezus. Deze laatste groep hoefden zich niet aan de Joodse reinheidswetten te houden, oftewel ze hoefden geen Jood te worden. Het lijkt erop dat je dus twee soorten christenen krijgt met een eigen levensstijl en logischerwijs zouden die ook in twee kerken verdeeld worden: de Joodse kerk en de heidense. Maar dat laatste gebeurt verrassend genoeg niet, er is maar één christelijke gemeenschap.¹²⁹ In de praktijk blijkt dit lastig: Joodse gelovigen moesten leren heidenen te accepteren, en Griekse gelovigen moesten Christus verstaan in termen van hun cultuur. De brief aan de Efeziërs benadrukt dat diversiteit ingebouwd is in de eenheid van de kerk: verschillende delen vullen elkaar aan en corrigeren elkaar, zodat het geheel groeit naar de volheid van Christus.¹³⁰ Beide manieren, de Joodse en de heidense, zijn een legitieme manier om Christus uit te drukken, maar zijn dus in zichzelf niet volledig. De maaltijd van Christus samen vieren was de vuurproef: Joden en heidenen aan dezelfde tafel!¹³¹

Dit oorspronkelijke Efezische moment ging maar om twee culturen en was helaas maar van korte duur. Al snel werd de kerk weer een monocultuur. Walls ziet in de twintigste eeuw een nieuw Ephesian moment. Opnieuw is er het besef van vele culturen die het lichaam van Christus vormen. Het zwaartepunt van het christendom ligt nu in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Nieuwe

¹²⁶ Walls, *The Cross-cultural*, 74.

¹²⁷ Walls, *The Cross-cultural*, 74-75.

¹²⁸ Walls, *The Cross-cultural*, 75.

¹²⁹ Walls, *The Cross-cultural*, 76.

¹³⁰ Walls, *The Cross-cultural*, 77.

¹³¹ Walls, *The Cross-cultural*, 78.

vormen van kerk ontstaan, geworteld in lokale culturen, en vragen om wederkerige interactie met andere kerkelijke tradities wereldwijd.¹³² Twee gevaren liggen op de loer: het eerste gevaar is de neiging om één culturele vorm als norm te handhaven voor andere vormen, het tweede gevaar is de postmoderne, relativistische aanpak die culturen isoleert tot een eigen, absolute norm waardoor interactie en correctie door andere culturen uitblijft. De metafoor van het lichaam van Christus wijst erop dat het lichaam pas compleet is wanneer alle lichaamsdelen één geheel in Christus vormen.¹³³ Alleen in dit hele lichaam van alle tijden en plaatsen wordt de volheid van Christus bereikt.¹³⁴

De metafoor in Efeze van het lichaam van Christus laat dus zien volgens Walls dat culturele diversiteit geen belemmering, maar een kernkenmerk is van de kerk. Bij Walls wordt dit lichaam globaal geïnterpreteerd, zodat elke lokale uitdrukking van het geloof een essentieel onderdeel vormt van het ene, globale lichaam van Christus. Door samen te functioneren, elkaar te corrigeren en aan te vullen, kan de kerk de volle omvang van Christus belichamen, vandaag en wereldwijd.¹³⁵ Walls beseft ook dat dit geen vanzelfsprekendheid is, maar eerder een ideaal. Daarom stelt hij ook de prikkelende vraag: Zal het lichaam van Christus in deze nieuwe Efezische tijd gerealiseerd of gebroken worden?¹³⁶

Het lichaam van Christus wordt door Walls dus heel direct op World Christianity betrokken. Het christelijk geloof zoals het er vandaag de dag in de wereld voor staat, noemt hij het *Ephesian moment*. Walls verbindt ‘samen één lichaam zijn’ in Efeze dus rechtstreeks met de praktijk van het christelijk geloof vandaag.

3.2.2 Lichaam van Christus bij Wereldraad van Kerken en de Lausanne beweging

Door Walls is deze verbinding van het lichaam van Christus en WC dus heel rechtstreeks gemaakt. Bij andere auteurs is deze verbinding minder aanwezig en gaat het vaker over de wereldwijde eenheid of katholiciteit van de kerk. Toch wil ik in deze paragraaf kort kijken naar hoe er over het lichaam van Christus gesproken wordt in documenten van WCC en Lausanne.

¹³² Walls, *The Cross-cultural*, 78 & 81.

¹³³ Walls, *The Cross-cultural*, 78-79.

¹³⁴ Walls, *The Cross-cultural*, 77.

¹³⁵ Walls, *The Cross-cultural*, 79.

¹³⁶ Walls, *The Cross-cultural*, 81.

De *World Council of Churches* (WCC) vindt haar oorsprong in vroege oecumenische initiatieven zoals de zendingsconferentie van Edinburgh (1910) en de conferenties van de Faith and Order movement en Life and Work movement.¹³⁷ Onder meer deze initiatieven kwamen na de Tweede Wereldoorlog samen in de officiële oprichting van de WCC in 1948 in Amsterdam.¹³⁸ Deelnemende kerken vormen een wereldwijde organisatie die een zichtbare eenheid van het christelijk geloof beoogt, een eucharistische gemeenschap wil vormen, gezamenlijke missie en dienstbaarheid stimuleert en barrières tussen mensen wil wegnemen.¹³⁹

De *Lausannebeweging* vindt haar oorsprong in de internationale conferentie van 1974 in Lausanne, geïnitieerd door Billy Graham. Tijdens deze bijeenkomst verenigden duizenden 'Evangelicals' zich rond het *Lausanne Covenant*, waarin de gezamenlijke roeping tot evangelisatie en maatschappelijke verantwoordelijkheid werd verwoord. Het geformuleerde doel werd onderscheiden in vier functies: voorbede, theologie, strategie en communicatie. De beweging bevordert wereldwijd samenwerking, leiderschapontwikkeling en de missie van de kerk om het evangelie te delen in woord en daad.¹⁴⁰

De WCC en de Lausanne Movement delen een wereldwijde oriëntatie en zijn gericht op missie en samenwerking. Aangezien zij gedreven worden door deze idealen en de internationale samenwerking opzoeken, maakt dit hun visie op het lichaam van Christus interessant.

De WCC wil een zichtbare eenheid zijn, omdat scheuringen wonden zijn in het lichaam van Christus waar Gods missie in de wereld onder lijdt. Kerken moeten met elkaar in verbinding staan, want lidmaat zijn van het lichaam van Christus is breder dan alleen dat van een lokale gemeenschap.¹⁴¹ Sterker nog, door de doop is iedereen deel van hetzelfde lichaam van Christus en één met dezelfde Christus. *"We affirm that there is one baptism, just as there is one body and one Spirit, one hope of our calling, one Lord, one faith, one God and Father of us all* (cf. Eph. 4:4-

¹³⁷ World Council of Churches, "History of the WCC," WCC, accessed September 29, 2025, <https://www.oikoumene.org/about-the-wcc/history>.

¹³⁸ World Council of Churches, "History of the WCC," WCC, accessed September 29, 2025, <https://www.oikoumene.org/about-the-wcc/history>.

¹³⁹ World Council of Churches, "What Is the World Council of Churches?," WCC, accessed September 29, 2025, <https://www.oikoumene.org/about-the-wcc>.

¹⁴⁰ Lausanne Movement, "About the Lausanne Movement," Lausanne, accessed September 29, 2025, <https://lausanne.org/about-the-lausanne-movement>.

¹⁴¹ World Council of Churches. *Called to Be the One Church (as Adopted)*. Porto Alegre, 23 February 2006. Accessed September 30, 2025, <https://www.oikoumene.org/resources/documents/called-to-be-the-one-church-as-adopted>.

6).¹⁴² De kerk is geroepen om haar eenheid te manifesteren in rijke diversiteit.¹⁴³ Het lichaam van Christus staat bij WCC dus sterk in het kader van wereldwijde oecumene.

De Lausannebeweging benadrukt met name in de Seoul Statement de wereldwijde eenheid van het lichaam van Christus. De kerk is door de tijd, taal, culturen en ruimte heen, één lichaam van Christus. En het statement stelt: *“Local churches throughout history and across the world display spectacular diversity in traditions and forms, which are shaped by the influence of their distinctive cultures and by the unique contextual challenges they face. Nevertheless, what such Christian communities have in common, and what makes them authentic manifestations of the body of Christ is their worship of the triune God in response to their shared faith in the gospel of Jesus Christ—the faith that Christ calls them to share with the world.”*¹⁴⁴

Maar ook de Capetown commitment bevestigt de eenheid van het lichaam van Christus en spreekt ook over alle delen van het wereldwijde lichaam van Christus. Liefde roept volgens de commitment op tot eenheid van het lichaam en onderlinge solidariteit. Daarnaast klinkt de oproep om te waken voor de verleiding om het lichaam van Christus te splitten en juist te zoeken naar wegen van verzoening en herstelde eenheid waar mogelijk.¹⁴⁵

Deze korte verkenning van de WCC en Lausannebeweging laat zien dat zij een vergelijkbare thematiek en theologische-normatieve duiding van dit lichaam van Christus hebben als Walls. Deze idealen en normen worden breder gedragen. Zij spreken ook over een *global body* en de beoogde eenheid van kerken wereldwijd.

3.3 Ecclesiologische betekenis van WC en het lichaam van Christus

Als de kerk dus het lichaam van Christus is, dan heeft “samen één lichaam zijn” een ecclesiologische betekenis. Bij Walls wordt niet duidelijk hoe dit er concreet uit zou moeten zien. Iets concreter wordt deze eenheid door het fenomeen van de WCC en de Lausanne beweging. Zeker voor een visie op de kerk biedt WC een rijke duiding van het lichaam van

¹⁴² WCC, *Called to be the One Church*.

¹⁴³ WCC, *Called to be the One Church*.

¹⁴⁴ Lausanne Movement, *The Seoul Statement*, accessed September 29 2025, <https://lausanne.org/statement/the-seoul-statement>.

¹⁴⁵ Lausanne Movement, *The Cape Town Commitment*, accessed September 29 2025, <https://lausanne.org/statement/ctcommitment>.

Christus. Zoals gezien, functioneert de metafoor van het lichaam van Christus binnen WC als een beeld van wereldwijde eenheid-in-verscheidenheid. Het is een *root metaphor*¹⁴⁶ voor de visie van WC. Bij Andrew Walls komt dit sterk naar voren in zijn concept van het *Ephesian moment*, waarop sterk verschillende culturen en contexten in één gemeenschap worden samengebracht, zonder dat de eenheid in Christus verloren gaat. Het lichaam van Christus verwijst in WC dus niet alleen naar de universele verbondenheid van gelovigen door tijd en ruimte heen, maar ook naar de polycentrische, culturele diversiteit van de kerk waarin Christus steeds opnieuw incarneert. Geen enkele lokale gemeenschap kan de volheid van Christus alleen representeren, pas in de onderlinge verbondenheid van al deze contexten wordt de rijkdom van het evangelie zichtbaar. Daarmee krijgt het lichaam van Christus een normatieve ecclesiologische betekenis. Kerken wereldwijd zijn geroepen tot wederkerigheid, onderlinge correctie en gezamenlijke deelname aan Gods missie, zodat de kerk werkelijk een globaal lichaam wordt dat in haar veelkleurigheid de eenheid in Christus belichaamt. Vergelijkbare punten kwamen we tegen bij documenten van WCC en de Lausanne beweging.

Wat betekent dit voor de structuur en organisatie van de kerk? Dat wordt niet concreet bij WC, maar wel is duidelijk dat de kerkstructuur en organisatie zowel eenheid als diversiteit moet waarborgen. Dit is natuurlijk een ingewikkelde paradox om te handhaven. Als ik in deze lijn doordenk, dan vraagt dit van kerkstructuren dat ze veel ruimte voor diversiteit en lokale contextualisering bieden, maar ook altijd de samenwerking en eenheid blijven vasthouden. Deze visie op het lichaam van Christus vraagt eerder om netwerken en oecumenische samenwerking, dan om hiërarchische uniformiteit. Maar heel concreet wordt dit niet vanuit WC.

3.4 Conclusie hoofdstuk 3

In dit hoofdstuk staat de tweede deelvraag centraal: *Wat betekent “samen één lichaam zijn” in World Christianity?*

‘Samen één lichaam zijn’ krijgt in WC betekenis primair via de theologisch-normatieve aspecten van dit begrip. World Christianity duidt het christelijk geloof als een wereldwijd, polycentrisch fenomeen dat zich ontvouwt in de dynamiek tussen lokale incarnatie en universele eenheid. Vanuit die dynamiek wordt de metafoor van het lichaam van Christus niet slechts beschrijvend,

¹⁴⁶ Osmer, *Practical Theology*, 114-117.

maar normatief: zij fungeert als theologisch beeld voor eenheid-in-verscheidenheid binnen de mondiale kerk.

Bij Andrew Walls komt deze visie het sterkst naar voren in het concept van het *Ephesian moment*. Dit 'moment' belichaamt de historische en huidige realiteit waarin veel verschillende culturen en contexten voor de keuze staan om één lichaam in Christus te vormen. Het lichaam van Christus is in dit perspectief zowel diachroon (cross generational) verbonden, als synchron verbonden tussen hedendaagse culturele manifestaties. Geen enkele lokale kerk bezit de volheid van Christus. Pas wanneer kerken elkaar wereldwijd aanvullen en corrigeren wordt die volheid zichtbaar. Het lichaam van Christus functioneert als 'root metaphor' om deze eenheid in diversiteit uit te leggen.

Ook de oecumenische visies van de Wereldraad van Kerken en de Lausannebeweging sluiten bij dit ideaal aan. Beide benadrukken dat de kerk door tijd, taal en cultuur heen één lichaam is. Zij spreken veel over het wereldwijde lichaam en benadrukken de samenwerking en oecumene.

Zo functioneert het lichaam van Christus binnen World Christianity als een theologisch kader en *root metaphor* voor de kerk als wereldwijd fenomeen dat tegelijkertijd een eenheid vormt als polycentrische, diverse, lokale manifestaties.

Hoofdstuk 4: Veldonderzoek met een casestudy

In het tweede hoofdstuk keken we naar de betekenis van ‘samen één lichaam zijn’ in Efeze 3. In het derde hoofdstuk keken we naar hoe deze metafoer betekenis krijgt in WC. In hoofdstuk 4 willen we onderzoeken hoe deze metafoer in de praktijk vorm krijgt. Daarom doen we in dit hoofdstuk een veldonderzoek om een antwoord te krijgen op de derde deelvraag: *Wat betekent “samen één lichaam zijn” voor de visie van twee gevestigde en internationale kerken in Kampen en Zwolle?*

Eerst wil ik kort de Nederlandse context en de stand van zaken rondom migratie en het christelijk geloof schetsen. Verder presenteer ik in dit hoofdstuk de resultaten van de casestudy door eerst een korte profielschets te geven van de vier gekozen gemeenten. Vervolgens geef ik een analyse van de beleidsdocumenten volgens de structuur van het BBBE-model. Volgens ditzelfde model analyseer ik ook de gehouden interviews. Daarna wil ik apart stilstaan bij het gebruik van de attenderende begrippen om ten slotte de beide analyses te vergelijken en zo tot een conclusie te komen van dit veldonderzoek. Voor een uitgebreidere beschrijving van de werkwijze, verwijs ik naar §1.4.3.

4.1 Contextanalyse

Nederland is in de 21e eeuw in toenemende mate een multiculturele samenleving geworden. Globalisering heeft geleid tot intensievere migratiestromen, waardoor culturele diversiteit sterk is toegenomen. Op 1 januari 2024 telde Nederland 17,9 miljoen inwoners. Daarvan heeft 27,9 procent – ongeveer 5 miljoen mensen – een migratieachtergrond, dat wil zeggen: zichzelf of (één van) hun ouders zijn buiten Nederland geboren.¹⁴⁷ In dezelfde publicatie valt van de kaart te lezen dat de gemeenten Zwolle en Kampen met respectievelijk 20,4 en 12,8 procent bevolking van buitenlandse afkomst, een lager percentage hebben dan het genoemde landelijk gemiddelde.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek, “Hoeveel inwoners hebben een herkomst buiten Nederland?,” CBS, geraadpleegd op 6 oktober 2025, <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-inwoners-hebben-een-herkomst-buiten-nederland>.

¹⁴⁸ CBS, “Hoeveel inwoners hebben een herkomst buiten Nederland?”

Deze groeiende diversiteit heeft niet alleen maatschappelijke, maar ook religieuze gevolgen. Migratie beïnvloedt namelijk ook het religieuze landschap. Van de circa 5,5 miljoen christenen in Nederland¹⁴⁹ heeft naar schatting ruim één miljoen christenen een migratieachtergrond.¹⁵⁰ Dat betekent dat grofweg één op de vijf Nederlandse christenen een migrantenachtergrond heeft.¹⁵¹ Deze christenen participeren deels in gevestigde kerken (zoals de Protestantse Kerk in Nederland of de Rooms-Katholieke Kerk), maar een groot deel komt samen in zelfstandige internationale of migrantenkerken.¹⁵²

Volgens Samen Kerk in Nederland (SKIN) zijn er in Nederland meer dan 1200 migrantenkerken actief, variërend van kleine huisgemeenten tot grote, zelfstandige gemeenten. Zij vertegenwoordigen een breed scala aan tradities: van Oriëntaals-orthodox tot pinkster-evangelisch.¹⁵³ Dit weerspiegelt enerzijds de diversiteit van christelijke gemeenschappen in Nederland, en anderzijds de realiteit dat deze christelijke gemeenschappen en tradities zich afzonderlijk van elkaar organiseren.

In de praktijk blijkt de relatie tussen migrantenkerken en gevestigde kerken complex. Hoewel er vanuit gevestigde kerken vaak een uitgesproken intentie is om multicultureel en inclusief te zijn, blijft daadwerkelijke samenwerking beperkt volgens onderzoekers zoals Frederiks en Pruiksmā. Zij wijzen erop dat christelijke migrantenkerken in de praktijk zelden volwaardig worden betrokken in kerkelijke besluitvorming of theologisch gesprek.¹⁵⁴ Er lijkt dus een kloof tussen intentie en werkelijkheid te bestaan.

Deze beschreven context vormt ook de context waar de gemeentes van de casestudy zich in bevinden. Zoals gezegd, ligt het percentage bevolking met een migratieachtergrond lager in de gemeenten Kampen en Zwolle. Dat is ook terug te zien in het aantal internationale kerken. Hoewel niet elke migrantenkerk aangesloten is bij SKIN en het beeld dus niet volledig is, telt

¹⁴⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek, “Daling aandeel mensen dat aangeeft bij religie te horen stagneert.” CBS, geraadpleegd op 6 oktober 2025, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2025/16/daling-aandeel-mensen-dat-aangeeft-bij-religie-te-horen-stagneert>.

¹⁵⁰ “Nederland telt steeds meer migrantenchristenen,” *Nederlands Dagblad*, geraadpleegd 6 oktober 2025, <https://www.nd.nl/geloof/geloof/638621/aantal-migrantenchristenen-groeit>.

¹⁵¹ Martha Th. Frederiks & Nienke Pruiksmā, “Journeying Towards Multiculturalism? The Relationship between Immigrant Christians and Dutch Indigenous Churches,” *Journal of Religion in Europe* 3, no. 1 (2010): 130, <https://brill.com/view/journals/jre/3/1/jre.3.issue-1.xml>.

¹⁵² Migrantenkerken.nl, geraadpleegd 6 oktober 2025, <https://migrantenkerken.nl/Home>.

¹⁵³ migrantenkerken.nl

¹⁵⁴ Frederiks & Pruiksmā, “Multiculturalism?,” 126.

Kampen één internationale fusiekerk en Zwolle 23 internationale of migrantenkerken die zijn aangesloten bij SKIN.¹⁵⁵ Als het gaat over gevestigde kerken, dan zijn in de gemeente Zwolle en Kampen relatief veel kerken, ook van de denominatie Nederlandse Gereformeerde Kerken (fusie van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en Nederlands Gereformeerde Kerken).¹⁵⁶

In de volgende paragraaf zoomen we verder in op de kerken die ik in deze casestudy zal onderzoeken, wiens documenten ik zal analyseren en een voorganger of vertegenwoordiger van ga interviewen.

4.2 Korte profielschets gemeenten en respondenten

In deze paragraaf wil ik kort de deelnemende gemeentes en hun vertegenwoordigers introduceren. Het doel van deze casestudy is niet om een volledig beeld te krijgen van deze gemeenten, maar de casestudy richt zich op de visie van de deelnemende kerken. Informatie komt deels van internet, deels uit de interviews.

Respondent 1 vertegenwoordigt Sozo International Fellowship (R1-So). R1-So is een voorganger in die kerk en heeft een Nigeriaanse achtergrond. Sozo International Fellowship is een internationale, interdenominatieve kerk met Engels als voertaal.¹⁵⁷ Ze willen buitenlanders verstaanbare diensten bieden en ze zijn daarin een samenwerking vanuit twee vergelijkbare missies. Ze vormen een fusie van de bestaande Sozo mission en de later opgekomen International Fellowship in Kampen die ook graag diensten wilden beleggen in het Engels en gericht op internationale bevolking.¹⁵⁸ Sozo heeft via Whatsapp 38 leden en er komen gemiddeld 20-25 mensen naar de dienst die ze wekelijks op zondagmiddag beleggen. De kerkgangers komen uit zeer verschillende landen en denominaties.¹⁵⁹ Ze gebruiken voor hun diensten het kerkgebouw van de Baptistengemeente.

¹⁵⁵ Migrantkerken.nl geraadpleegd 29 oktober, <https://migrantkerken.nl/Zoek-een-kerk?page414=1&size414=5>

¹⁵⁶ Merijn Wijma, *Een Menigte die men tellen kan. Een Historisch-geografische beschrijving van de ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland 1892-2015* ADChartasreeks nr. 40 (Amsterdam; Amersfoort: Buijten & Schipperheijn Motief; De Vuurbaak, 2022), 230-250.

¹⁵⁷ Sozo International Fellowship, <https://sozointernational.nl/>

¹⁵⁸ R1-So.

¹⁵⁹ R1-So.

Respondent 2 vertegenwoordigt de Opstandingskerk (R2-Op). R2-Op is een voormalig ouderling in die kerk en heeft een Nederlandse achtergrond. De Opstandingskerk valt binnen de gefuseerde denominatie NGK, een kerkgenootschap binnen het gereformeerde protestantisme. De kerk heeft op papier ongeveer 800 leden en is gelokaliseerd in Zwolle ten noorden van het stadscentrum.¹⁶⁰ Zij beleggen elke zondagmorgen een dienst en momenteel heeft de gemeente geen eigen predikant.¹⁶¹ De gemeente wordt getypeerd als een actieve gemeente met veel (missionaire) initiatieven.¹⁶²

Respondent 3 vertegenwoordigt de Hongaars Gereformeerde Kerk (R3-Ho). R3-Ho is een voorganger in die kerk en is afkomstig uit een Hongaarse etnische minderheid in Roemenië, uit de regio Transsylvanië. De Hongaars Gereformeerde Kerk komt samen in Zwolle en ze gebruiken het gebouw van de Lutherse kerk in het stadscentrum. Ze beleggen maandelijks een dienst op de zondagmiddag. De diensten zijn in het Hongaars, maar worden soms ook van een Nederlandse vertaling voorzien.¹⁶³ Ze hebben drie eigen voorgangers en soms ook gastvoorgangers.¹⁶⁴

Respondent 4 vertegenwoordigt de Eudokiakerk (R4-Eu). R4-Eu is een voormalig ouderling en voorzitter van de kerkenraad en heeft een Nederlandse achtergrond. De Eudokiakerk hoort ook bij de genoemde NGK. De kerk heeft op papier ongeveer 600 leden en hun gebouw staat ten westen van het stadscentrum.¹⁶⁵ Ze beleggen elke zondagmorgen een dienst en momenteel heeft de gemeente geen eigen predikant.¹⁶⁶ Het is een gemeente waarvan 60% van de leden onder de 50 jaar is en wordt getypeerd als een warme gemeente die naar elkaar omziet.¹⁶⁷

4.3 Documentenanalyse

Van de vier gemeenten die ik bekijk in deze casestudy heb ik indien beschikbaar visie- of beleidsdocumenten, statuten en/of een kerkorde bekeken. Ik heb gekeken naar hun missie en

¹⁶⁰ Website NGK, geraadpleegd op 27-10-2025, <https://ngk.nl/kerken/ngk-zwolle-opstandingskerk/>

¹⁶¹ Website Opstandingskerk geraadpleegd op 27-10-2025, <https://www.opstandingskerkzwolle.nl/>

¹⁶² R2-Op

¹⁶³ R3-Ho

¹⁶⁴ Website Hongaarse kerk, geraadpleegd op 29-10-2025, <https://zwolleireformatus.nl/>

¹⁶⁵ Website NGK, geraadpleegd op 27-10-2025, <https://ngk.nl/kerken/ngk-kampen-eudokiakerk/>.

¹⁶⁶ Website Eudokiakerk geraadpleegd op 30-10-2025, <https://eudokiakerk.nl/>

¹⁶⁷ R4-Eu

visie op kerk-zijn. Wat komt er in deze documenten naar voren met het oog op “samen één lichaam zijn”. Ik heb de documenten geanalyseerd volgens de structuur van het BBBE-model.

Van de Hongaars Gereformeerde Kerk Zwolle begreep ik dat er geen documenten beschikbaar zijn. Ik heb van SOZO International Fellowship Kampen (D-So) de statuten en eigen kerkorde kunnen analyseren. Van de Opstandingskerk Zwolle (D-Op) en Eudokiakerk Kampen (D-Eu) heb ik ook beide een visiedocument kunnen analyseren, waarbij het belangrijk is om te vermelden dat deze beide documenten zijn ontstaan als onderliggende visie voor een nieuwe gemeentestructuur voor pastorale en diaconale zorg. Welke visie op het lichaam van Christus komt naar voren in de documenten?

4.3.1 Geloven

Op het niveau van ‘geloven’ wordt in twee van de drie documenten ‘het lichaam van Christus’ expliciet genoemd (D-So & D-Op). Bij D-So valt op dat zij zich een onderdeel van het wereldwijde lichaam van Jezus Christus noemen dat zich inzet voor de verkondiging van Zijn evangelie aan de gehele mensheid, dat eenwording met God door vergeving van zonden omvat. Dit komt overeen met hun belangrijkste ontstaansreden en overtuiging dat het evangelie toegankelijk en begrijpelijk moet zijn voor iedereen. D-Op legt meer de nadruk op de verdeling van gaven en talenten in het lichaam en haalt Rom. 12:6 aan. Het doel is om elkaar met deze gaven en talenten te dienen en de verbindende factor is het geloof in Jezus Christus. Herkennen van deze geestelijke verwantschap gaat dieper dan de erkenning en het vieren van de grote verscheidenheid van al die individuele leden, hierbij hoort vieren, leren, groeien en pastorale en diaconale steun.

D-Eu spreekt niet expliciet over het lichaam van Christus, maar stelt wel dat de kerk door God in het leven geroepen is om een nieuwe gemeenschap te vormen, na de vele relationele breuken door de zondeval. God zet in op herstel van relaties. De kerk als lichaam van Christus komt niet naar voren, maar wat wel sterk naar voren komt in D-Eu is dat zij zich zien als een hechte geloofsgemeenschap van leerlingen. Hun verlangen is om te groeien in discipelschap en verder te komen in leren, vieren, dienen en delen.

Discipelschap komt in alle documenten expliciet naar voren. Zowel bij D-Eu als D-Op is ‘leren’ een pijler van gemeentezijn en D-So noemt het maken van alle volken tot Zijn discipelen gehoorzaamheid aan de wereldwijde opdracht van Jezus.

Ook komt het **Koninkrijk van God** bij alle drie terug. Bij D-Eu gaat het over de voorbereiding van de komst van het Koninkrijk en bij D-So over het wereldwijde Koninkrijk.

4.3.2 Behoren bij

Op het niveau van ‘behoren bij’ komt een familieband alleen naar voren bij D-Op. ‘Gemeenschap’ komt veel terug in alle documenten. D-So noemt zich een internationale gemeenschap van gelovigen, los van enig kerkgenootschap, maar wel onderdeel van het wereldwijde lichaam van Christus. Bij D-Op is het Gods wil dat zij samen één lichaam vormen. Daarnaast willen zij een hechte gemeenschap zijn waar jong en oud zich thuis voelt en iedereen zich welkom weet. De gemeente wordt gevormd door mensen die zich verwant voelen aan elkaar door hun geloof in Jezus Christus. Bij D-Eu is de kerk door God in het leven geroepen om een nieuwe gemeenschap te vormen. Deze gemeenschap is een geschenk van God waaraan je in uitgenodigd en geroepen wordt om bij te dragen aan het leven in deze gemeenschap. Een van de pijlers van D-Eu is het vieren van de relaties. Naast God aanbidden, gaat dit ook over het vieren van het samenzijn met elkaar in een plezierige omgang met elkaar. Daarin proef je de vreugde en vrede van het komende Vrederijk. Ze willen een hechte gemeenschap vormen met elkaar en daarom hoort iedereen bij een ‘kleine kring’.

4.3.3 Handelen

Op het niveau van ‘handelen’ komt er veel naar voren in de documenten. Bij D-So komt naar voren dat zij mensen van verschillende landen, culturen en talen begrijpelijke kerkdiensten willen bieden waarin zij God in hun eigen taal kunnen eren. Ze stimuleren dan ook de inzet van geestelijke gaven en talenten voor Gods wereldwijde Koninkrijk door het o.a. houden van samenkomsten, maar ook door het samenwerken met andere kerken en organisaties en het organiseren of ondersteunen van evangelisatie- en zendingsactiviteiten binnen of buiten de landsgrenzen. Bij D-Op zijn de pijlers pastoraat, diaconaat, vieren, leren en groeien van belang. Omzien naar elkaar wordt gestimuleerd via onderlinge zorg en de inzet van zoveel mogelijk gemeenteleden. Kern van gemeentezijn is elkaar ontmoeten om elkaar daarin op te bouwen, te sterken in het geloof, elkaar bemoedigen, plek als christen in de samenleving innemen en er voor elkaar te zijn. Ook is de uitstraling naar buiten belangrijk als missionaire gemeente met diaconale dienstbaarheid binnen en buiten de gemeente. Bij D-Eu dienen de pijlers als ingrediënten voor elke activiteit: leren, vieren, dienen en delen. Activiteiten vinden op macroniveau gemeentebreed plaats, maar ook op microniveau in de kleine kringen.

4.3.4 Ervaren

Op het niveau van 'ervaren' wordt door D-So vooral genoemd dat Nederlandse kerkdiensten voor veel buitenlanders moeilijk te begrijpen zijn qua taal en (kerk) cultuur. Deze ervaring is reden om te voorzien in een behoefte aan internationale kerkdiensten. In de visie van D-Op gaat het over thuis voelen en aan elkaar verwant voelen door het geloof. De gedeelde ervaring van geraakt zijn en overrompeld door Zijn boodschap maakt geestelijk verwant. Omzien naar elkaar is een sterk verlangen omdat ze de ervaring van eenzaamheid of 'uit het oog verloren raken' willen vermijden. D-Eu merkt op dat ze hun gemeente-zijn met name ervoeren in de kerkdienst (die in een coronatijd dus zomaar kan wegvallen). Vieren doen ze omdat ze onder de indruk zijn van Gods macht en majesteit. Zij vinden het bovendien eveneens belangrijk dat ieder lid van de gemeente gezien en betrokken wordt.

De grootste overeenkomsten tussen deze documenten zijn dus het geloven in de werkelijkheid van het Koninkrijk van God en het discipelschap, het behoren tot een gemeenschap, het organiseren van vieringen en aanbidding van God en het ervaren van verbinding in het gezien of begrepen worden. Bij deze genoemde gedeelde ervaring is wel een duidelijk verschil op het niveau van handelen tussen D-So en D-Op + D-Eu, de eerste organiseert namelijk begrijpelijke internationale kerkdiensten en tweede kleine kringen waarin omzien naar elkaar gestimuleerd wordt. Een gebrek aan verbinding werd dan ook op die beide terreinen ervaren.

Daarnaast valt een verschil in wereldoriëntatie op tussen D-So en D-Eu + D-Op. D-So benoemt telkens het wereldwijde geloof. Bij D-Eu is er een wens om oog te hebben voor de wereld en om uit te delen van wat God gegeven heeft, omdat God hart heeft voor de wereld. Maar dit gaat dus niet over de over een internationale geloofsgemeenschap, maar om de directe omgeving. Ook een verschil is dat bij D-Op en D-Eu kerkelijke samenwerking niet genoemd wordt, bij D-So wel. Bij D-So wordt omzien naar elkaar dan weer niet genoemd. In deze opzichten is de oriëntatie van D-So duidelijk meer gericht op medegelovigen en zijn D-Eu + D-Op meer intern gericht. De visie op het lichaam van Christus is dan bij D-Eu en D-Op gericht op de interne samenhang van dat lichaam. De visie van D-So op het lichaam van Christus is meer gericht op de verbinding en de relatie tot andere manifestaties van het lichaam van Christus. Het zijn opvallende verschillen, maar deze laten zich deels ook verklaren door het ontstaan en doel van de beschreven visie. De D-Op en D-Eu willen de onderliggende visie voor hun vernieuwde structuur beschrijven en D-So is ontstaan toen zij zich wilden inschrijven als kerkgenootschap in het Handelsregister. De beschreven visies zijn met een ander doel geschreven.

4.4 Analyse interviews

Van elke deelnemende gemeente heb ik een voorganger of vertegenwoordiger geïnterviewd. Van deze interviews heb ik een transcriptie gemaakt en deze gecodeerd. Uitspraken heb ik ook in de verschillende niveaus van het BBBE-model ingedeeld. Terugkerende thema's, gedachten en activiteiten die met het lichaam van Christus samenhangen heb ik gecodeerd met behulp van attenderende begrippen. In de analyse volg ik de structuur van het BBBE-model. In de analyse zal aandacht zijn voor verschillen en overeenkomsten tussen gevestigde en internationale kerken en de impliciete en expliciete theologische duidingen van het lichaam van Christus. Daarmee analyseer ik het hoe de metafoor van "samen één lichaam zijn" in de praktijk vorm krijgt en functioneert.

4.4.1 Geloven

Op het niveau van 'geloven' had ik de volgende attenderende begrippen opgesteld: 'katholiciteit/algemeenheid van de kerk', 'eenheid' en 'diversiteit'. De eerste bleek minder relevant en de nieuwe terugkerende begrippen op het niveau van geloven zijn: 'Naar binnen of buiten gericht?' en 'discipelschap en koninkrijk'.

Eenheid en diversiteit:

Eenheid en diversiteit uit zich zowel op het niveau van een lokale gemeente, als op een bovenlokaal niveau. Op lokaal niveau noemt R1-So zowel de diverse culturele achtergronden, als de verschillende kerkelijke achtergronden van de mensen in hun kerk: *among the members we are people from different nations. And it is, we call it, an interdenomination international fellowship. (...) So in our midst you have Catholic faithful, those who are who subscribe to the Catholic faith. You have Pentecostal, you have Baptists. You have Presbyterians. We used to have a brother, a sister who does not believe in women preaching, women ordination. So we have, we have people from different denominational backgrounds. So when you come, our emphasis is on believe on the Lord Jesus Christ and you will be saved. We don't care about doctrines that separate us. We don't talk about it.* De diversiteit en eenheid komt tot uitdrukking in de dienst door het verdelen van taken: *"We also believe in the oneness of the church. That is why within the church when we hold our worship different members play different roles. (..) Unlike the regular Dutch service. You understand we distribute this activity, this worship activities. (..) So that shows we believe in the body of Christ."*

Ook R3-Ho noemt de diverse, uiteenlopende kerkelijke identiteiten die in de dienst zitten en een eenheid vormen vanwege de Hongaarse taal. R3-Ho zoekt een lichaamsdeel in de allegorie van het lichaam van Christus: *“Waar komt alles samen? De maag? Ik weet het niet. Daar komt alles bij elkaar.”*

R2-Op benoemt dat de diversiteit toeneemt in de zondagsdiensten en dat ze mensen van een andere achtergrond beter op het oog hebben, maar dat ze *“nog steeds 95% gewoon een Nederlandse gereformeerde, over het algemeen witte gemeenschap zijn.”*

Naast verschillende achtergronden bestaat er op lokaal niveau een diversiteit aan visies waarin het zoeken kan zijn om ook de eenheid vast te houden. De R4-Eu zat in een traject over kind en avondmaal. *“En, dat is een onderwerp wat qua meningen mijlen ver uit elkaar kan liggen. Hebben we gemerkt... Dan is het “ook heel belangrijk voor de Eudokia om processen wel proberen gezamenlijk te doen en de eenheid te bewaren.”* En uiteindelijk moet je wel een keuze maken. *“Je hoeft het niet eens te zijn om samen een te zijn. En, dat is wel, denk ik iets wat breed gedragen wordt in de Eudokia.”* Ook R1-So kent een diversiteit aan visies onder de leiders van de kerk. R2-Op, betrokken bij veel internationale kerken in Zwolle, stelt dat zeker een internationale kerk vaak te maken heeft met verschillende kerkelijke achtergronden en *“verschillende visies op kerk-zijn van zijn kerkleden.”*

Eenheid en diversiteit uiten zich lokaal door verschillende culturele en kerkelijke achtergronden en de diversiteit aan meningen die binnen één gemeente aanwezig zijn.

De eenheid en diversiteit van de kerk wordt ook bovenlokaal als een belangrijke eigenschap genoemd. De verhouding van een lokale kerk met andere kerken wordt gekoppeld aan de metafoor van het lichaam van Christus. Zo ziet R3-Ho: *“dat wanneer wij onze diensten houden, dat gebeurt binnen het lichaam van Christus in de aanwezigheid van de Heilige Geest en verbonden met..... Juist daar ervaar je heel vaak de verbondenheid, ook van het hele lichaam, want dan helpt het je ook om veel breder kerkelijk te denken.”* Het houden van een dienst staat dus voor R3-Ho niet op zichzelf, maar gebeurt in eenheid met andere kerken en het bovenlokale lichaam van Christus.

De eenheid van de kerk wordt sterk benadrukt door R1-So. Hij spreekt over wat hij belangrijk vindt in de relatie tussen verschillende kerken: *“We believe in interdependence of churches. We may have different opinions on some doctrinal issues, but we are all calling upon the name of Christ.”* Met samenwerking wil R1-So laten zien dat *“that the church is one. (...) I believe in the oneness of the body of Christ. But based on my experience, I think interdependence is what*

matters, not really..... that is unity and not uniformity. We should be united, but we can't see things from the same perspectives.” Nogmaals concludeert R1-So: *“I think finally is that to enhance the unity of the body of Christ, I will say we must work interdependently. Interdependently and by the grace, I think with that that's now my own idea. Then we can achieve more so that everyone can pursue their. That is what I've emphasized. We can be united without being uniform.”* Het begrip ‘interdependentie’ wordt heel direct betrokken op het lichaam van Christus en de visie op de relatie van kerken onderling.

R4-Eu noemt twee voorbeelden van gezamenlijke diensten met andere kerken in Kampen (vb. 1 betreft een avondmaalsviering van de 3 NGK’s en de CGK in de Bovenkerk met Goede Vrijdag en vb. 2 is een interkerkelijke praisedienst in het park) en zegt daarbij: *“dan ervaar je hoe het is om samen gemeente te zijn. We komen allemaal aanschuiven. En allemaal lid van Gods gemeente op verschillende plekken.”* Er is dus zowel een eenheid die verschillende kerken overstijgt, als diversiteit in de verschillende plekken waar je gemeente bent.

Ook bovenlokaal spelen de thema’s van diversiteit en eenheid. Deze lijken elkaar niet uit te sluiten, maar juist bij elkaar te horen. Ze horen bij elkaar omdat diversiteit in achtergronden en visies niet betekent dat er geen eenheid kan zijn, deze draagt hier meestal juist aan bij. Ze zijn complementair aan elkaar, en beiden een ‘gegeven’. De eenheid bestaat in het gezamenlijk geloof en de diversiteit in verschillen tussen visies of achtergronden. De eenheid en diversiteit van de kerk wordt in een aantal gevallen ook expliciet op de metafoor van het lichaam van Christus betrokken waar eenheid en diversiteit ook tegelijkertijd op te betrekken zijn.

Naar binnen of buiten gericht?

Een ander terugkerend thema gaat over of een kerk naar buiten of naar binnen gericht is. Dit thema kwam met name bij de Nederlandse kerken, R2-Op en R4-Eu ter sprake. R3-Ho noemt de context van hun kerk *“missionair”* en *“een soort pioniersplek”*, waardoor ze *“wat losser omgaan met de kerkelijke structuren.”* Dit zegt iets minder over een bewuste gerichtheid, maar wel wat over hoe de kerk zich opstelt.

R4-Eu noemt een aantal keer de Eudokiakerk naar binnen gericht: *“We zijn niet een gemeente die per se heel erg naar buiten treedt, dus niet zozeer qua evangelisatie of in de buurt heel actief zijn. Dat, dat is wat minder in onze gemeente. Die behoefte is er misschien minder, dus het is wat meer gemeente die naar binnen gericht is, ja. (...) Het is wel een voor mensen die individueel wel op de samenleving betrokken is, zeg maar, maar dat zijn geen door de gemeente georganiseerde activiteiten. Dat is meer vanuit personen zelf, hè? (...) Ik bedoel met naar binnen gericht, dat is meer op elkaar gericht. Wat georganiseerd wordt is voor de gemeente.*

Dit benoemt R4-Eu aan de ene kant als het sterke punt van Eudokia: *“Het is een hele warme gemeente die echt naar elkaar omziet.”* Maar aan de andere kant merkt R4-Eu ook dat *“gemeentes genoeg hebben aan zichzelf. (...) dat je handen vol hebt aan je eigen gemeente, dat is wel echt een punt.”*

Interviewer: Wat voor punt vind je dat? Een goed punt of een slechte? *R4-Eu: Nou, ik weet niet of ik dat per se een goed punt vind, want dat is ook dat naar binnen gerichte, terwijl ik juist ook denk dat het naar buiten gericht zijn, dat we daarmee ook, nou nog meer achter Jezus aangaan, zeg maar hè, tuurlijk moesten we omzien naar elkaar. Dat is belangrijk. Maar ja, je moet ook omzien naar de wereld om je heen, dus de wijk waar we in kerk zijn en dat komt in Eudokia echt weinig van de grond en in de andere kerken zie ik dat ook, van vooral bezig om onze eigen gemeente te organiseren en dat voor mekaar te krijgen. Dus nee, ik vind aan de ene kant is het een mooi punt aan de andere kant. Nee, vind ik het ook dat we daarin tekortschieten.”*

Interviewer: Ja, want wat is het belang van als het wat meer naar buiten gericht is? *Je zou er meer mensen mee bereiken, dus ik denk niet.... ik zou het dan niet zozeer richten op andere kerken, maar juist op de mensen in onze buurt. (...) Het is echt een ondergeschoven kindje, ja.”*

Volgens R2-Op is de Opstandingskerk *“steeds meer gegroeid, wat in het in het naar buiten toe (...) dus ook een missionaire kant is wel duidelijk meer ontwikkeld, zeg maar in de afgelopen 10 jaar, heb ik daar wel een mooie ontwikkeling ingezien.”*

R2-Op is voorzitter van de pijler groeien een daaronder *“valt alles wat met missionair te maken heeft, maar ook wel met Geestelijke groei van de gemeenteleden.”* Hij stimuleert een naar buiten gerichtheid door te *“kijken of wij meer kleine missies konden laten ontstaan. En we hebben veel aandacht besteed aan kringen. Dus de ontwikkeling van kringen in de gemeente en ook wel kringen met een missionair doel, hè? Dus dat het niet alleen maar een kring is die, ja van betrokken leden die het fijn hebben samen (...) maar wij wilden ook graag zien dat de kringen dan nou wat om zich heen gingen kijken in de straat, in de wijk en dat zien we ook wel steeds meer gebeuren. Dat gaat allemaal vrij traag en dan is best wel een cultuur die, er is nou toch wel van op elkaar gericht zijn.”* Maar: *“langzamerhand breekt het allemaal wat meer open, zeg maar. (...) dus op allerlei manieren dat dat het wat opener geworden is, zeg maar.”*

Verder noemt R2-Op veel initiatieven en plannen om missionair te zijn. Deze worden niet allemaal vanuit de Opstandingskerk georganiseerd, maar er is wel overlap: *“We vlechten van alles en nog wat door elkaar heen. En, dat doe ik, maar ik zie andere mensen hetzelfde doen. Netwerkend, community bouwend, relationeel aan de slag zijn.”* Toch blijft het soms nog op persoonlijk initiatief los van de Opstandingskerk: *“het ontwikkelt zich nog wel behoorlijk los*

van... *Maar dus mijn stip op de horizon is dat ik daar wel meer overlap zie.*" R2-Op benoemt ook de missionaire gerichtheid van de internationale kerken die hij vanuit zijn stichting ondersteunt.

Zoals gezegd komt het thema van naar buiten of naar binnen gericht zijn, vooral ter sprake bij de Nederlandse kerken, R2-Op en R4-Eu. Een zeker missionair bewustzijn valt op bij deze kerken en is voor hen echt een terugkerend thema wanneer het gaat over de visie op de kerk als het lichaam van Christus.

Discipelschap en Koninkrijk van God

Deze twee thema's kwamen in alle visiedocumenten naar voren, maar niet altijd in de interviews. Bij R3-Ho kwam het niet ter sprake, maar daarvan is ook geen visiedocument geanalyseerd. R1-So noemt het Koninkrijk niet, maar wel eenmaal discipelschap in een opsomming van activiteiten die in het verlengde liggen van aanbidding, *'we've placed emphasis first on worship'*. Bij R4-Eu komt Discipelschap en Koninkrijk van God niet ter sprake. Bij R2-Op zijn discipelschap en het koninkrijk van God wel een terugkerend thema. Wanneer R2-Op spreekt over de internationale kerken die de stichting ondersteunt, maar ook reflecteert op de visie van de Opstandingskerk, noemt R2-Op: *"Maar ik wil hem horen over community bouwen, zeg maar. Ik wil hem horen over discipelschap. (...) Maar het gaat dan heel snel over, ja, kerkachtige dingetjes. En, ik mis dan gewoon de essentie van het Koninkrijk van God, soms in de sfeer die mensen dan uitdragen."* Bij dit Koninkrijk hoort *"geestelijk ouderschap, (...) dat is echt dat je veel meer vanuit relatie met mensen op gaat trekken."* Als mensen daarin groeien, *"dan ontstaan er mensen met een missie, he? Dus gelovigen die vanuit hun roeping hun omgeving dienen in wijkwerk of netwerk en dan krijg je allerlei uitingen van het Koninkrijk van God en dit zou je microkerkjes kunnen noemen. Zeg maar, hè? Dat kerk in de straatkerk, op je werk kerk, in de relatie met die persoon die je vandaag op straat hebt ofzo weet ik veel, Maar dat je allerlei uitingen hebt van het Koninkrijk van God. Nou, dat is een beetje mijn visie op kerk zijn in een notendop."* Voor R2-Op functioneert dit thema dus echt als kern van zijn visie op kerk-zijn. Met name het relationele aspect geeft de verbinding tussen het Koninkrijk van God en het lichaam van Christus (zie §4.4.2 'Gemeenschap').

4.4.2 Behoren bij

Op het niveau van 'behoren bij' had ik de volgende attenderende begrippen opgesteld: 'familie' 'eenheid met Christus' 'Volk van God'. Deze thema's keerden in de interviews niet regelmatig en

bij meerdere respondenten terug. Begrippen die op dit niveau wel terugkeerden zijn: ‘Netwerk/structuur’ en ‘lidmaatschap’.

Netwerk/structuur

Als het gaat om horen bij het lichaam van Christus, dan is de kring of het netwerk een belangrijk thema. Dit thema is sterk verbonden met het ervaren van gemeenschap (zie §4.4.4 ‘Verbinding en vervreemding’). Bij de twee Nederlandse kerken R2-Op en R4-Eu zijn er onlangs structuurwijzigingen geweest die de kerk opdelen in ‘kringen’, zoals te lezen in de visiedocumenten. Kringen en netwerken zijn ook in de interviews terugkerende thema’s. Met name R4-Eu vertelt het functioneren van de Eudokiakerk als lichaam van Christus, dat dit zich uit in het *“herstructureren van de gemeente”*. Er werd naar elkaar om gezien, *“maar in bestaande kringetjes, zeg maar. Dus als je niet een bestaand netwerkje in de kerk had, was dat al veel lastiger.”* De structuurwijziging beoogt: *“we zijn samen gemeente. Ook als je netwerkje nog niet zo sterk is, dan is het wel belangrijk dat je gezien en gehoord wordt.”* Na de structuurwijziging om *“van wijken naar kringen te gaan, zeggen mensen: Hé, wij krijgen ineens mensen op het oog die vaak niet in de kerk kwamen, maar die nu wel in onze kring zitten: ‘Zit die ook in onze kerk?’ En door de... Als je dat niet zozeer hebt, als je weer alleen vanuit je bestaande netwerkjes gaat, dan worden die mensen snel vergeten.”*

Structuur van kringen is ook bij R2-Op ontwikkeld. Dit is ook de manier waarop nieuwe, internationale leden aansluiting moeten vinden. *“Ik ben wel telkens bezig (...) om dat één op één contact te stimuleren, (...) Ik wil kijken of zij zeg maar kunnen aanhaken bij een van de kringen. Nou en dan ben ik heel erg op dat op dat één op één niveau bezig om die connectie te laten ontstaan. En ik loop dan ook wel aan tegen best wel het individualisme van de Nederlandse samenleving. (...) mekaar echt te betrekken in je leven, nou daar heb je bij ons echt al een heel aantal drempels eigenlijk moet je overheen voordat je op dat niveau van samenleven bent. En ik zie heel veel kringen die dat heel goed kunnen, maar dan wel met mensen die ze heel leuk vinden waar ze het heel goed mee kunnen hebben. Zeg maar. En dat gaat ook op voor de wat moeilijke types in onze gemeente, hè? Die vallen soms ook gewoon keihard buiten de boot. (...) Dat is best wel een dingetje, waar je tegenaan loopt als het gaat over lichaam van Christus willen zijn. En er gebeuren ook hele mooie dingen, hè? Dus de andere kant is ook waar dat het wel gebeurt, maar er zit ook echt wel heel veel drempels om dit voor elkaar te krijgen.”*

Ondanks de drempels, is het ontmoeten op dit niveau bij de Opstandingskerk wel duidelijk de visie: *“je hebt de de intieme ruimte, persoonlijke ruimte, sociale ruimte en de publieke ruimte.*

(...) *Deze ruimte wordt hier [in de andere bredere ruimtes red.] weer ingevoegd, zeg maar en deze ruimte wordt hier weer ingevoegd, dus dan heb je wel verbinding. Nou ja, zo bouw je het lichaam van Christus, hè? Het is niet los van elkaar, maar er zit een samenhang in.*” R2-Op haalt de socioloog Joseph Meyers aan: *“zijn boek heet The Search to Belong, dus wanneer voelen mensen zich nou echt verbonden, is eigenlijk als ze in al die ruimtes zich bewegen.”*

Bij R1-So en R3-Ho speelt deze thematiek minder. Zij hebben dan ook niet de structuur van kringen en zijn zelf al één klein netwerk/kring.

Lidmaatschap

Een ander thema dat het horen bij de kerk en het lichaam van Christus uitdrukt is ‘lidmaatschap’. R1-So vertelt dat nieuwe leden na contact en kennismaking *“become a member at the point that you tell us that you want to join our WhatsApp group.” “then you have joined. There is nothing else (...) no other requirements.”* Deze nieuwe leden zijn *“mostly matured Christians”* en daarom is er geen verdere procedure van *“meet and greet for 5-6 weeks”*.

R3-Ho heeft bewust *“besloten dat wij ook een officiële structuur als kerk aannemen, toen hebben wij ook besloten om dan te gaan werken met lidmaatschap, dus sinds 4-5 jaar, ik weet het niet meer precies de datum, hebben wij ook officieel lidmaatschap en word je officieel lid van de gemeente. Als je dat ook aanvraagt, als je het gereformeerde belijden dan ook onderschrijft en als je ook vaste vrijwillige bijdrage betaalt -en, dat is een heel symboliek bedrag, volgens mij is dat € 60 per jaar per gezin of zoiets.”* Naast dat hun leden bij de Hongaarse kerk lid zijn *“zijn onze leden ook ergens lid van een Nederlandse gemeente, dus in hun eigen plaats zijn ze ook betrokken bij hun Nederlandse gemeente. Sommige zijn zelfs ambtsdrager daar in hun Nederlandse gemeente.”*

Als hele gemeente ziet R3-Ho zich als lid van het lichaam van Christus: *“het is een Bijbels gegeven. Dus ik ga ervan uit dat wij ook lid zijn van het lichaam van Christus, dus dat zeker.”* Lidmaatschap geeft dus uitdrukking aan het behoren bij het lichaam van Christus, individueel, maar ook als hele gemeente.

Verder kwam het lidmaatschap ter sprake bij de vraag hoe de respondenten betrokken op de gemeente zijn bij R2-Op en R4-Eu. R1-So en R3-Ho zijn betrokken als voorganger, wat ook een lidmaatschap impliceert.

Familie

Een enkele keer wordt de kerk als familie of broers en zussen genoemd. Met name R1-So spreekt meerdere keren over zijn *“brothers and sisters.”* Familie is verder geen terugkerend thema in de interviews.

Identiteit

De Hongaarse gereformeerde identiteit was bij R3-Ho een terugkerend thema op het niveau van ‘behoren bij’. “De Hongaarse identiteit en de Gereformeerde identiteit zijn voor die personen heel erg met elkaar verweven is. Het is nauwelijks van elkaar te scheiden.” Deze verbinding komt niet zo sterk terug bij andere respondenten.

4.4.3 Handelen

Op het niveau van ‘handelen’ zijn er verschillende handelingen die met het lichaam van Christus samenhangen. De oorspronkelijke attenderende begrippen zijn als volgt: ‘Samenwerken’ ‘gezamenlijk diensten’ of ‘gezamenlijke Bijbelstudie of gebedsgroep’. Dit laatste bleek niet veel terug te komen, maar de volgende thema’s op het niveau van handelingen kwamen wel vaker terug: ‘Omzien naar elkaar’ ‘Kerkdienst en de voertaal’ en ‘Gesprek en ontmoeten’.

Samenwerken

Op bovenlokaal niveau uit zich het lichaam van Christus in samenwerking tussen kerken. Dit thema komt bij alle respondenten terug. R1-So zet zoals gezegd in op interdependentie: *“to enhance the unity of the body of Christ, I will say we must work interdependently. Interdependently and by the grace, I think with that that's that's now my own idea. Then we can achieve more so that everyone can pursue their. That is what I've emphasized. We can be united without being uniform.”* Zij zoeken op veel plekken aansluiting en samenwerking: met de Baptistengemeente in Kampen, Verre Naasten, met andere internationale kerken via SIGZ, via ICP en via SKIN, met het Nederlands Bijbelgenootschap, met Gideons International in Nederland een ook zijn ze aangesloten bij het platform Kerken in Kampen. *“We are part of it and whenever there is a program to be done, we get involved, you know, so in in all these ways we show that we are not just a lone Ranger. We believe in the oneness of the body of Christ.”* Deze samenwerking is *“to show that we are open and I will continue to emphasize it to the congregation.”* Dit uit zich ook in de visie op hun kerkdiensten in de middag (zie §4.4.3

'Kerkdienst'), ze zoeken daarin aansluiting bij Nederlandse kerken, anders *'We become disconnected from the Dutch churches. And we need them because we are, they are our host community. So as we understand them, as we learn together, then the evening we come, then the Church of God is one. So we help one another.'*

Niet altijd lukt de samenwerking bij R1-So. Ze hebben geprobeerd samen te werken met een internationale kerkdienst in de Bazuinkerker: *"the two churches we met, and after our discussion we agreed that we are doing two different things instead of bringing it together in a way that. Then there will be clash of vision. Each one should continue with what they are doing. (...) There's no big deal. It's all about worshipping the Lord. So we don't have problem among other bodies, our mission partners."*

Taal is soms een barrière voor samenwerking. Daarnaast kan de samenwerking nog beter. R1-So: *"So I hope and I think that Dutch Churches needs to show more interest in international services, (...) we need patience on both on both sides."*

Bij de Hongaarse kerk loopt het contact vooral via individuele leden en R3-Ho ziet voor deze kerk geen meerwaarde in officieel op institutioneel niveau contact: *"Daar heb je in de praktijk vrij weinig aan. Dus dit zijn contacten met andere gemeenten die vanuit de praktijk groeien. Dus er zit dus echt een soort bottom-up visie achter. En het kan natuurlijk zijn dat er ooit ook andere contacten ontstaan, maar. Ja ik vraag me af wat daarvan de praktische nut zal zijn. Want, geestelijk voelen wij ons natuurlijk verbonden met iedereen die het gereformeerde belijden aanhangt en zelfs verder nog vanuit de missionary setting."* Maar hij denkt dat via individuele leden "de contacten op deze wijze veel nauwer zijn.

Bij R4-Eu is er veel samenwerking met name binnen hetzelfde kerkverband. En ook daarbuiten is samenwerking, *"ergens zijn we makkelijk en ergens zijn we ook van: 'We verbinden ons niet zomaar aan allerlei kerken en projecten...'"* Ook blijkt bij het samenwerkingsplatform dat veel kerken *"genoeg hebben aan zichzelf."* De Eudokiakerker, maar ook andere kerken zijn *"vooral bezig om onze eigen gemeente te organiseren"*.

R2-Op is op veel manieren bezig om het samenwerken tussen verschillende kerken, met name ook internationale kerken via SIGZ, te bevorderen op meer gebieden dan alleen een kerkdienst (zie §4.4.3 'Kerkdienst'). Het vraagt volgens R2-Op om *"best wel veel geduld met, nou ja, die culturele moeilijkheden, zeg maar, ja, dat vraagt ook, anders kun je niet samenwerken."* Een vergaande vorm van samenwerking zou zijn dat een internationale kerk onderdeel wordt van het

kerkverband de NGK. Aan de ene kant zou dat een boeiende uitdaging zijn, verrijkend voor het kerkverband en geeft het (financiële) voorzieningen en mogelijkheden aan internationale kerken, maar aan de andere kant moet R2-Op *“eerlijk zeggen dat ik daar gewoon een beetje voor terugdeins, vanwege ja alles wat daar aan drempels dan misschien op de weg gaat komen. (...) ik zie niet echt in hoe.”* R2-Op denkt dat het misschien *“goed is dat we die uitdaging wel met elkaar aangaan kijken hoe de boel integreren en dan de confrontatie die dat gaat opleveren, moeten gewoon onder ogen zien.”* Vanzelfsprekend of makkelijk is zo’n samenwerking dus volgens R2-Op niet.

Op het gebied van samenwerken is er wel vaak de wens of het ‘ideaal’, maar is het niet altijd de praktijk. Tot op zekere hoogte wordt er samengewerkt en lukt dat goed, maar er worden ook obstakels benoemd als ‘culturele moeilijkheden’, ‘taal’ en ‘clash of visions’. Op het niveau van geloven is er alle ruimte en worden er (bijna) geen obstakels benoemd voor eenheid en diversiteit (zie §4.4.1). Op het gebied van handelen blijken die er wel.

Omzien naar elkaar

Een ander terugkerend thema op lokaal niveau is het omzien naar elkaar. De metafoor van het lichaam van Christus wordt gekoppeld aan dit thema door R4-Eu: *“En mij spreekt dat beeld van het lichaam van Christus altijd heel erg aan, omdat je daar de sterke delen hebt, hè? Als je dat beeld vanuit de Bijbel pakt. Maar je hebt ook de zwakke delen en ik, ik vond en ik als ouderling zeg maar, of als voorzitter, vond ik het echt belangrijk dat we elkaar daarin goed op het oog hielden en zeg maar, dus ook als je veel aankon en, maar toch ook oog bleef houden voor de mensen die dat niet zo sterk hadden. (...) het samen gemeente zijn in het, ja, omzien naar elkaar. Ja, dat is voor mij het belangrijkste.”* Omzien naar elkaar is zoals gezegd echt een sterk punt van Eudokia volgens R4-Eu, dat met de structuurwijziging nog meer *“buiten de bestaande netwerken”* ontstond (zie §4.4.3 ‘Behoren bij’). Bij de andere respondenten komt dit thema niet ter sprake.

Kerkdienst en de voertaal

R3-Ho moedigt aan om de Hongaarse kerkdienst te zien als een aanvulling en om daarnaast *“ook in de plek waar je woont, betrokken te zijn aan de plaatselijke gemeente. (...) omdat we vinden dat je ook daar op je eigen plaats verantwoordelijkheid draagt om ook daar het lichaam van Christus te zijn. Niet alleen maar één keer in de in de maand wanneer we samen komen in Zwolle.”*

Ook R1-So ziet de wekelijkse internationale middagdienst als een dienst die naast een aanwezigheid in een Nederlandse kerk zou moeten zijn: *“We insist for our members that for now there is no Sunday morning service. During the morning, go to a nearby Dutch church and worship with them. Then in the evening you can come to this English church service.”*

Het dient dan wel als aanvulling, toch is het belang van een dienst in de eigen taal is voor beide internationale kerken zeer groot. R1-So: *“Only till you become a migrant, you don't understand the vacuum that you feel when you worship in another person's language. If you worship in Dutch, for instance, and you cannot truly speak Dutch, you don't really feel that connection. Yeah, I've been here now for six years. I'm still struggling with Dutch, but now that I can speak a bit of Dutch and read a bit of Dutch, my worship experience during Dutch services is changing. (...) when you worship God in the language of the worship, you connect with the service and your spirit is more enriched than when it is a translated church service.”*

En ook R3-Ho noemt dit belang vanuit eigen ervaring: *“Omdat ik al redelijk vroeg Nederlands geleerd heb (...) gebruik ik de Nederlandse Bijbel ook nu vrijmoediger. Ik heb bij mezelf gemerkt dat, nou 6 jaar of na meerdere jaren daar intensief gebruik van te maken: Nu spreekt God tot mij ook in het Nederlands. Daarvoor sprak hij tot mij in het Hongaars. En, dat was voor mij het meest natuurlijke. Maar het kost, het kost wel een beetje tijd voordat dat gebeurt voordat God tot jou ook in het Nederlands spreekt, want voor die tijd, dan lees je een Nederlandse vertaling van een tekst die in je hart en in je gedachten in het Hongaars klinkt. En daar hebben dus veel Hongaren hier in Nederland geen of nog geen mogelijkheid toe dus. Wat wij nu inderdaad horen, is dat ze het woord in hun moedertaal kunnen horen, want voor velen is dat de meest, ja de meest natuurlijke manier om door God aangesproken te zijn. En, we willen daar daarmee ook het bewaren van de Hongaarse identiteit ook aansporen. Toch wel belangrijk deel van wie je bent.”*

Aanbidding tijdens een kerkdienst is van groot belang voor R1-So: *“We've placed emphasis first on worship (...) because when you worship thoroughly, (...) and we worship together, when we finish the service, you cannot believe it that most times when we are having the fellowship, which is coffee and cakes and we are talking. People are still talking after 30 minutes. They don't want to go home.”*

R2-Op is kritisch op (interculturele) kerkdiensten als middel voor verbinding tussen mensen met een andere culturele achtergrond. Hoewel een deel van de gemeente daar positief op reageert, geldt dit ook voor een hele groep niet. Het kan aansluiting geven volgens R2-Op, maar *“ik zou een beetje willen voorkomen dat we al teveel in een kerkdiensten organisatiesfeer*

terechtkomen, (...) maar dat we de handen ineen slaan eerder voor missionaire/diaconale activiteiten, dan voor het organiseren van allerlei bijeenkomsten. Want die heb je al zat in Zwolle. Er zijn 60 kerken hier, zeg maar ja dus om nou nog meer kerkdiensten te gaan organiseren, dat vind ik gewoon een beetje jammer van de energie. (...) er is de neiging om dat model heel sterk te in te zetten, hè. Dus dat heel sterk op zondag moet gebeuren en dat dan de kerkdienst eigenlijk. Ja 90% wat ze doen bestaat dan uit de kerkdienst. (...) Maar ik hoop dat de gemeenschap (...) leidend mag zijn en niet per se het trucje wat we op zondag met elkaar uitvoeren. Terwijl dat mag wel een plek hebben, maar (...) heel snel maken ze het te groot. Dan is dat het ene het al. (...) gaat over kerkachtige dingetjes. En, ik mis dan gewoon de essentie van het Koninkrijk van God.” “Daarom vind ik het zelf ook wat lastig om die interculturele kerkdiensten te blijven organiseren, want dat zijn van die eenmalige events en er ontstaat gewoon niet echt een relatie en niet echt een band. (...) het blijft nu best wel onverbonden, hè? Die mensen gaan weer weg. Ja en dan wordt daar nooit meer naar gevraagd. (...) Iedereen gaat door in zijn eigen straatje, maar dan wordt het niet echt lichaam van Christus.”

Bij R4-Eu komt met name het belang van de prediking tijdens de dienst naar voren. Taal kan inderdaad een barrière zijn, daarom hebben zij tijdens de dienst *“altijd een vertaal-iemand, met een oortje.”*

De kerkdienst, de aanbidding en de taal die je daarbij spreekt, zijn grote thema's voor met name de internationale kerken als het gaat om het lichaam van Christus vormgeven. R2-Op is toch kritisch op een interculturele kerkdienst als middel voor interculturele verbinding en interactie. Deze is niet diepgaand genoeg en maar van korte duur. Heel vaak ontstaat er niet echt een blijvende relatie of band volgens R2-Op. R1-So heeft een andere ervaring, namelijk dat mensen juist wel staan na te praten en interactie hebben dankzij de verbinding die tijdens de dienst en aanbidding begonnen is. Ik analyseer een verschil.

Gesprek en ontmoeten

Een ander thema op het gebied van handelen is 'gesprek en ontmoeten'. Volgens R1-So wordt deze ontmoeting veroorzaakt door: *“worship that leads us to have fellowship with one another.”* Voor R2-Op is het één op één contact of in kleine kringen belangrijk voor het hebben van *“verdiepende gesprekken”* die niet alleen *“zakelijk en theologisch zijn, maar ook persoonlijk en relationeel.”* Hij noemt ook een voorbeeld van een Nederlandse man die R2-Op gekoppeld heeft aan iemand met migratieachtergrond: *“die man zegt van ik geniet ook gewoon. (...) van de geloofsgesprekken die we hebben, wij ontmoeten elkaar op geloofsniveau.”* Dit probeert R2-Op dus binnen en buiten het netwerk van de kerk te stimuleren.

Volgens R3-Ho is er *“grote nadruk op onderlinge ontmoeting. (...) er is een heel gemoedelijke en huiselijke sfeer.”* Dit krijgt vorm door uitgebreid koffie te drinken en samen te eten. Ook bij R1-

Op is dit gebruikelijk. Ook R4-Eu noemt het belang van geloofsgesprekken in de gemeente, ook wanneer *“meningen mijlen ver uit elkaar liggen”* Ze hebben gesprekken gevoerd in een traject: *“de avonden waren ook verbindend.”* Daarnaast is het belang van het oprichten van kringen bij R4-Eu *“dat je elkaar ziet, dat je elkaar ontmoet, dat je elkaar hoort.”*

Deze handelingen van gesprek en ontmoeting kwamen ter sprake en zijn met name gericht op de interne verbondenheid van het lichaam van Christus. Bij de internationale kerken gebeurt deze ontmoeting met name tijdens en rondom de diensten en de gevestigde Nederlandse kerken zetten meer in op gesprekken en ontmoetingen tijdens kringbijeenkomsten. Er lijken dan ook andere verwachtingen te liggen op de kerkdienst en de ontmoeting daarvoor en daarna.

4.4.4 Ervaren

Een belangrijk thema op het niveau van ‘ervaren’ dat in elk interview terugkwam, heeft te maken met het gevoel of de ervaring van verbondenheid en ook het tegenovergestelde wanneer dit er niet is: ‘vervreemding’. Dat stemt overeen met de oorspronkelijk opgestelde attenderende begrippen van ‘verbinding’ en ‘vervreemding’. Het attenderende begrip ‘wederzijds bemoedigd worden’ bleek minder relevant.

Verbinding en vervreemding

Bepaalde besproken handelingen dragen bij aan verbinding of juist niet: samenwerking, de structuur van kringen, het omzien naar elkaar, (geloofs)gesprekken, ontmoeting en de voertaal en de kerkdienst.

R1-Op ervaart zoals gezegd verbinding sterk tijdens de gezamenlijke aanbidding in een begrijpelijke taal: *“worship that leads us to have fellowship with one another.”* De inzet van R2-Op is anders, hij zoekt verbinding van het lichaam van Christus *“niet in de kerkdienst, maar missie: missie van God, hè? Dat je het evangelie probeert verder te brengen. Je je doet wat met elkaar en dan ondertussen ontmoet je elkaar.”* Samen dingen doen en kleine kringen opbouwen is belangrijk volgens R2-Op: *“Dan kun je het ook relationeler maken, want het blijft nu best wel onverbonden, hè? (...) Dan wordt het niet het lichaam van Christus.”*

R4-Eu zet in op kringen en ervaart daarin verbondenheid intern. Het doel is dat niemand erbuiten valt en omgezien wordt ook buiten de bestaande netwerken. Voor internationale studenten was goede zorg, maar het is *“niet zo dat ze altijd helemaal opgenomen werden in de gemeente”*. *“Deze studenten hadden vaak een eigen kring, omdat ze in hetzelfde schuitje zaten (...) maar één jaar hier*

(...) en ik denk dat het voor een groot deel ook wel gewoon de taalbarrière is waardoor je niet met iedereen contact kan hebben. (...) dan was het vooral onderling veel."

En buiten de gemeente wordt ook verbondenheid ervaren door R4-Eu. Nadat ik R4-Eu vroeg om een voorbeeld van waar je aan denkt als het gaat om dat je in de Eudokiakerk of daar buiten, verbinding ervaart en het lichaam van Christus ervaart, gaf R4-Eu twee voorbeelden van gezamenlijke diensten van kerken in Kampen. *"Je bent allemaal verschillend.... Ja dan ervaar je hoe het is om samen gemeente te zijn. (...) We komen allemaal aanschuiven. En allemaal lid van Gods gemeente op verschillende plekken. R4-Eu noemt deze verschillende kerken op verschillende plekken allemaal lid van Gods gemeente.*

R1-So probeert door het uitsluitend organiseren van middagdiensten aansluiting en verbinding te zoeken bij Nederlandse christenen: *"you can connect with the Dutch service in the morning"*. En de middagdienst in een begrijpelijke taal en eigen cultuur vervullen een behoefte die je niet in een Nederlandse kerkdienst kan vervullen: *"You have missed home. You have missed the way you worship in the regular Dutch service."* Dit is ook zoals gezegd voor R3-Ho een belangrijk aspect om *"het woord in hun moedertaal kunnen horen, want voor velen is dat de meest, ja de meest natuurlijke manier om door God aangesproken."* Het is voor R3-Ho bijna niet denkbaar *"om hun nationale identiteit, hun etnische identiteit niet in de kerk te beleven, want dat die twee horen samen in hun visie."* Een Hongaarse dienst staat niet op zichzelf, maar juist daar *"ervaar je heel vaak de verbondenheid, ook van het hele lichaam"*. Die verbinding loopt niet via officiële contact, maar officieus *"het zijn gewoon verbindingen, fysieke verbindingen door gemeenteleden zelf."* Ze zijn vaak ook lid een plaatselijke Nederlandse kerk.

R1-So voegt nog toe dat hij hoopt dat Nederlandse kerken in Kampen *"show more interest in international services, (...) When you see people saying we want a service in a particular language, just know that they are missing something which you cannot provide through translation."*

Voertaal is een belangrijk aspect voor het gevoel van verbinding of vervreemding. Maar ook de kringen, gesprekken en de kerkdiensten die je al dan niet samen beleeft. Ook het samen deelnemen aan Gods missie kan verbinden. Belangrijk is of je aangesproken wordt en er iets herkenbaars gebeurt: dat je iets doet en bent met elkaar waarin je jezelf ook herkent of kunt verstaan.

4.4.5 Conclusie

De analyse van de interviews per niveau volgens het BBBE-model laat zien dat het lichaam van Christus op elk niveau vorm krijgt. Op het niveau van geloven staat zowel de spanning en complementariteit tussen eenheid en diversiteit centraal: kerken ervaren verbondenheid ondanks uiteenlopende culturele en kerkelijke achtergronden. Kerken kunnen hun eigen dingen doen, zonder de verbondenheid te verliezen, een verhouding die je “interdependentie” zou kunnen noemen. Nederlandse kerken reflecteren op hun vaak naar binnen gerichte cultuur en de noodzaak van naar buiten gericht zijn.

Het behoren bij komt tot uitdrukking in structuren van kringen en netwerken, die bedoeld zijn om niemand buiten te sluiten. Lidmaatschap en identiteit geven ook vorm aan het behoren bij.

Op het niveau van handelen krijgt het lichaam van Christus gestalte in samenwerking tussen kerken, omzien naar elkaar en gezamenlijke erediensten, ontmoeting en gesprek. Internationale kerken ervaren hierin soms taal- en cultuurbarrières, terwijl sommige Nederlandse kerken juist zoeken naar relationele vormen van kerk-zijn discipelschap en missie.

Tot slot blijkt op het niveau van ervaren dat verbinding en vervreemding sterk samenhangen met taal, ontmoetingen en onderlinge betrokkenheid. Verbondenheid groeit waar men samen aanbidt, elkaar ontmoet en iets onderneemt.

4.5 Attenderende begrippen

Onderstaande tabel laat zien welke attenderende begrippen -waarmee ik de interviews heb benaderd- resoneren en relevant bleken en welke niet. Deze twee samen vormen dus de oorspronkelijke attenderende begrippen. Daarnaast toont de tabel welke attenderende begrippen nieuw zijn opgekomen na analyse van de interviews.

	Relevante Attenderende begrippen	Minder relevante attenderende begrippen	Nieuwe attenderende begrippen
Geloven	<ul style="list-style-type: none"> • Eenheid en diversiteit 	<ul style="list-style-type: none"> • ‘Katholiciteit/algemeenheid van de kerk’ 	<ul style="list-style-type: none"> • Naar binnen of buiten gericht • Discipelschap • Koninkrijk van God
Behoren bij		<ul style="list-style-type: none"> • Familie • Eenheid met Christus • Volk van God 	<ul style="list-style-type: none"> • Netwerk/structuur • Lidmaatschap
Handelen	<ul style="list-style-type: none"> • Samenwerken • Gezamenlijke diensten 	<ul style="list-style-type: none"> • Gezamenlijke Bijbelstudie of gebedsgroep 	<ul style="list-style-type: none"> • Omzien naar elkaar • Ontmoeten en gesprek
Ervaren	<ul style="list-style-type: none"> • Verbondenheid • Vervreemding 	<ul style="list-style-type: none"> • Wederzijds bemoedigd worden 	

Zoals in de tabel valt af te lezen is een heel aantal van de attenderende begrippen die ik had opgesteld niet teruggekomen. Ik heb geprobeerd open te staan voor de attenderende begrippen waarmee de respondenten zelf zouden komen. Hoe zij zelf het lichaam van Christus zouden duiden en hoe dit met de praktijk resoneert. Nieuwe attenderende begrippen zijn daarbij ‘naar binnen of naar buiten gerichtheid’, Discipelschap, Koninkrijk van God, Netwerk/structuur, lidmaatschap, omzien naar elkaar en ontmoeten en gesprek.

4.6 Vergelijking analyse documenten en interviews

In deze paragraaf wil ik ten slotte nog kort kijken naar overeenkomsten en verschillen tussen de documenten en interviews. De documenten vertolken een visie en de interviews de omgang met deze visie in de praktijk.

Op het niveau van geloven noemen alle documenten discipelschap, het Koninkrijk van God en gemeenschap als belangrijk onderdeel van kerk-zijn. De interviews laten zien dat deze thema's in de praktijk minder expliciet genoemd worden. Wellicht functioneren deze thema's op de achtergrond. D-Op noemt expliciet het dienen met gaven binnen het lichaam van Christus (Rom. 12:6), in de interviews komt dit echter niet terug.

Bij behoren bij valt op dat de visie op gemeenschap en kerkstructuren uit de visiedocumenten sterk in de praktijk terugkomt, maar dat de uitvoering stuit op drempels van individualisme. D-Eu beschrijft een gemeente waarin iedereen deel uitmaakt van een "kleine kring" om te voorkomen dat mensen buiten beeld raken. In het interview met R4-Eu komt naar voren dat dit in de praktijk inderdaad een positieve verandering teweegbracht ("*we krijgen ineens mensen op het oog die vaak niet in de kerk kwamen*"). Het speelt minder bij de internationale kerken, vermoedelijk ook vanwege hun omvang. Lidmaatschap en identiteit blijken in de interviews thema's die persoonlijk en cultureel gekleurd zijn. Bij D-So wordt gemeenschap universeel gedefinieerd, een internationale geloofsgemeenschap los van denominaties, wat in de praktijk geresulteerd heeft in een WhatsApp-lidmaatschap en een nadruk op culturele diversiteit.

Op het niveau van handelen noemen beide de samenwerking, omzien naar elkaar en de kerkdiensten als vormen waarin het lichaam van Christus concreet wordt. In de praktijk laten deze handelingen spanningen en grenzen zien. Samenwerking lukt niet altijd, kerkdiensten leiden niet altijd tot ontmoeting of contact en voor omzien naar elkaar moet eerst iedereen op het oog zijn. D-Eu beschrijft de Eudokiakerk als warm en zorgzaam, en dat blijkt ook in het interview. Tegelijk erkent R4-Eu dat dit vooral binnen de gemeente blijft, wat contrasteert met de wereldwijde visie van D-So en de missionaire idealen van R2-Op. Ten slotte blijkt uit de interviews dat op ervaringsniveau verbondenheid niet vanzelfsprekend is, maar ontstaat in ontmoeting, begrijpelijke taal, gesprekken en gezamenlijke activiteit.

In de interviews worden veel meer thema's gelinkt aan het lichaam van Christus dan in de documenten. In D-Eu wordt dit thema niet eens genoemd, terwijl bij R4-Eu dit lichaam betekenis krijgt in het centrale punt van de visie van de Eudokiakerk: kringen.

De geformuleerde visies functioneren in de praktijk als idealen die nagestreefd worden, maar ook een weerbarstige praktijk ontmoeten.

4.7 Conclusie hoofdstuk 4

Hoofdstuk 4 beantwoordt de deelvraag *“Wat betekent ‘samen één lichaam zijn’ voor de visie van twee gevestigde en internationale kerken in Kampen en Zwolle?”*

Om deze vraag te beantwoorden heb ik veldonderzoek gedaan, een casestudy waarin zowel visiedocumenten als interviews met geselecteerde voorgangers of vertegenwoordigers van de twee gevestigde en internationale kerken in Kampen en Zwolle de informatiebronnen zijn om deze visie te verkennen.

In de korte schets van zowel de Nederlandse als de lokale context werd zichtbaar dat migratie niet buiten het christelijk geloof om gaat. De profielschetsen tonen het eigen profiel en achtergrond van de deelnemende gevestigde en internationale kerken in de context Zwolle en Kampen.

Zowel in de documentanalyse als in de interviews komt een gemeenschappelijke visie naar voren waarin de kerk wordt verstaan als het lichaam van Christus. De kerk is een gemeenschap die leeft uit verbondenheid met Christus en met elkaar, waarin ieder lid een unieke plaats en verantwoordelijkheid heeft. Het lichaam van Christus is zowel een geestelijke werkelijkheid of belijdenis als ideaal en opdracht. De kerk is geroepen tot eenheid, onderlinge zorg en gezamenlijke dienst aan Gods Koninkrijk. In de documenten wordt dit ideaal vooral theologisch en beleidsmatig uitgewerkt. D-So benadrukt het wereldwijde karakter van dit lichaam. D-Op legt het accent op de verdeling van gaven en onderlinge dienstbaarheid (Rom. 12) en ziet de kerk als een hechte gemeenschap waarin leren, vieren en dienen centraal staan. D-Eu spreekt minder expliciet over het lichaam van Christus, maar legt de nadruk op discipelschap, groei in relaties en het leven in kleine kringen waarin men elkaar kent en draagt.

De interviews laten zien hoe deze idealen in de praktijk concreet worden of juist op spanning staan met de werkelijkheid. Bij R1-So krijgt de metafoer van het lichaam van Christus vorm in interdependentie tussen kerken en d.m.v. Engelstalige diensten ruimte te scheppen voor aanbidding in de eigen taal. R2-Op ziet het lichaam vooral gestalte krijgen in relationeel discipelschap en missionaire betrokkenheid, waarbij de gemeenschap groeit door kleine initiatieven en persoonlijke relaties. R4-Eu ervaart het lichaam vooral in onderlinge zorg in de

structuur van kringen, maar worstelt met het evenwicht tussen een warme interne gemeenschap en een meer open houding naar buiten.

De attenderende begrippen laten zien dat niet alle begrippen en concepten resoneren en er ook nieuwe relaties gelegd worden of begrippen in verband worden gebracht.

Gezamenlijk tonen de documenten en interviews, de casestudy, dat 'samen één lichaam zijn' niet alleen een theologische metafoor is, maar een ecclesiologische en praktische realiteit is die gestalte krijgt en nagestreefd wordt in concrete relaties tussen mensen en kerken.

Hoofdstuk 5: Een dialoog tussen Tekst, theologie en praktijk

In hoofdstuk vijf staat de vierde deelvraag centraal: “*Hoe verhouden de inzichten uit Efeze 3 en WC zich tot de visie van de onderzochte kerken?*” Ik wil de informatie uit de vorige hoofdstukken samenbrengen in een theologische conversatie in drie stemmen. Deze theologische conversatie wordt geconstrueerd tussen drie gesprekspartners:

1. De stem van Efeze 3; de tekst (H2).
2. De stem van World Christianity; de theologie (H3).
3. De stem van de lokale kerken in Kampen en Zwolle; de praktijk (H4).

In dit gesprek zoek ik naar punten van resonantie, maar ook dissonantie. Hoewel er maar twee van de vier stemmen onderzocht zijn, gaat in dit hoofdstuk de normative voice in gesprek met de formal voice.¹⁶⁸ Bovendien wordt de metafoer van het lichaam van Christus zo vanuit meerdere perspectieven en disciplines belicht.¹⁶⁹

5.1 Thema's voor gesprek

In hoofdstuk 4 zijn verschillende thema's voortgekomen uit de interviews en de documenten (zie §4.5). Deze thema's vormen de belangrijkste punten van een visie op ‘samen één lichaam zijn’ zoals deze in visiedocumenten en de praktijk naar voren kwam. Niet elk thema uit de interviews is een relevant gespreksonderwerp voor de andere stemmen. Het criterium is dat een thema bij alle gesprekspartners ter sprake komt. Daarom vervallen: naar binnen of buiten gericht, gezamenlijke diensten, discipelschap & Koninkrijk van God, netwerk/structuur, lidmaatschap, omzien naar elkaar en ontmoeten & gesprek. Daarom wil ik me beperken tot de volgende thema's voor een theologische conversatie:

- Eenheid van het lichaam
- Diversiteit van de lidmaten
- Samenwerking
- Verbondenheid (en vervreemding)

¹⁶⁸ Helen Cameron, Deborah Bhatti, Catherine Duce, James Sweeney & Clare Watkins, *Talking about God in Practice* (London: Hymns Ancient & Modern Ltd, 2010), 53–55.

¹⁶⁹ Osmer, *Practical Theology*, 117-118.

5.2 Eenheid van het Lichaam

De stem van WC -zowel bij Walls als bij WCC en Lausanne- legt sterk de nadruk op de eenheid van het lichaam van Christus. De WCC citeert Ef. 4:4-6 om de eenheid van het lichaam te benadrukken: er is één lichaam.¹⁷⁰ Er zijn niet meerdere lichamen. Als het gaat om eenheid legt WC de nadruk op het bovenlokale niveau. Een lokale kerk is daarbij een lokale manifestatie van het wereldwijde lichaam van Christus.

Het thema eenheid kwam ook in het veldonderzoek uitvoerig naar voren en bleek herkenbaar bij alle respondenten en visiedocumenten. Echter, de eenheid van het lichaam wordt veel meer lokaal opgevat bij de onderzochte visies. Er is zeker ook oog voor het “wereldwijde lichaam” (D-So), maar de eenheid van het lichaam wordt met name genoemd in verband met de verschillende etnische, culturele, kerkelijke achtergronden of met de verschillende visies die bestaan binnen dezelfde gemeente of tijdens een kerkdienst. Daarnaast gaat het lichaam van Christus over de verschillende gaven die zij als gemeente hebben gekregen en waarmee zij elkaar als gemeente dienen (D-Op). In de visiedocumenten is dus meestal een interne focus op het lichaam van Christus, zeker bij de NGK’s. Zij verwijzen dan ook naar 1 Kor. 12 of Romeinen 12 en niet naar Ef. 3. Deze eerstgenoemde teksten geven ook meer aanleiding om lokaal te denken over de eenheid van het lichaam. Schreiner laat zien hoe Paulus in de Efezebrief het meest universeel over de kerk spreekt (zie §2.5.3).¹⁷¹ Het is een ontwikkeling in de theologie van Paulus om de kerk zo universeel, kosmologisch en eschatologisch op te vatten. Universeel is de betekenis van Ef. 2-3 wanneer het gaat over de heilhistorische aspecten van deze eenheid (zie §2.3). De inhoud van het mysterie is namelijk dat ook de heidenen gaan delen in het lichaam van Christus. De muur van vijandschap is afgebroken en Christus heeft in zichzelf uit die twee één nieuwe mens geschapen. Zo bracht Hij vrede en verzoende Hij door het kruis beiden in één lichaam met God, door in zijn lichaam de vijandschap te doden (Ef. 2:14-16). Het gaat hier dus om een nieuwgeschapen, universele en bovenlokale eenheid.

Toch verliest Paulus de lokale kerk niet uit het oog en gebruikt hij de term *ekklesia* fluïde. Zo is ook de metafoor van het lichaam van Christus in de ene brief meer universeel gericht en in de andere brief meer gericht op de lokale gemeente. Bovendien krijgt ook binnen de Efezebrief het lichaam van Christus concreet betekenis voor de lezers. Hoofdstuk 3 vormt nog een onderdeel

¹⁷⁰ WCC, *Called to be the One Church*.

¹⁷¹ Schreiner, *Paul. Apostle of God’s Glory*, 334-335.

van de theologische uitweiding en gaat verder in een gebed en een doxologie, maar vanaf hoofdstuk 4 spreekt Paulus de geadresseerden concreet toe en spoort hen aan om deze gegeven eenheid ook te gaan vormen (Zie Ef. 4:1-6; 12-16 & 25). De metafoor functioneert concreet voor de interne gemeenteopbouw.

Ef. 3 en de praktijk dagen WC uit om ook oog te hebben voor de lokale gemeente wanneer het gaat over de eenheid van het lichaam. Deze metafoor functioneert in de praktijk in de opbouw van een lokale gemeente en het lichaam wordt primair ook beleefd in de lokale gemeente. Andersom kun je ook zeggen dat WC en Ef. 3 de praktijk uitdagen om de metafoor van het lichaam van Christus universeler op te vatten en om visie te ontwikkelen –waar deze ontbreekt– op de lokale gemeente als lidmaat van dat ene, wereldwijde lichaam. Hoe ben je daarvan onderdeel in een geglobaliseerde samenleving? Hoe kun je daar uiting aan geven en deze eenheid samen met andere kerken beleven? Wanneer een geglobaliseerde wereld voor kerken betekent dat afstanden kleiner zijn geworden en de grenzen van land en cultuur niet meer territoriaal zijn, maar gebaseerd op identiteit en verschillen in cultuur¹⁷², hoe krijgen deze verschillen dan een plek in dat ene lichaam van Christus? We komen bij het volgende thema dat onlosmakelijk verbonden is met eenheid: de diversiteit van de lidmaten.

5.3 Diversiteit van de lidmaten

Als de kerk dus één lichaam, wil dat dan betekenen dat dit lichaam er overal hetzelfde uitziet? De drie onderzochte stemmen zullen dat ontkennen. De metafoor zelf veronderstelt lichaamsdelen die een verschillende functie hebben, er verschillend uitzien en dus een zekere eigenheid hebben (1 Kor. 12:14). En toch is het lichaam ook één en zijn de delen van elkaar afhankelijk, horen ze er allemaal volledig bij en delen ze in elkaars vreugde en verdriet (1 Kor. 12-27). In deze metafoor blijft de spanning van deze paradox bewust gehandhaafd. In Ef. 2 en 3 staat door Christus gebrachte eenheid tussen heidenen en Joden centraal, maar in Ef. 4 komt de diversiteit van de lidmaten meer naar voren (Ef. 4:16&25). Het mysterie is dat heidenen er volkomen bij gaan horen. Eigenlijk is het toevoegen van een lichaamsdeel natuurlijk onmogelijk, maar daarom scheidt Christus één nieuwe mens waarin deze twee één lichaam met God worden. Dat gaat nog verder dan dat Joden en heidenen een gelijkwaardig onderdeel zijn. Ze zijn

¹⁷² Robert J. Schreiter, *The New Catholicity. Theology between the Global and the Local* (New York: Orbis Books, 1997), 46.

een onmisbaar onderdeel van het lichaam geworden. De nieuwe entiteit van het lichaam van Christus, de kerk, zou niet eens kunnen bestaan zonder alle delen.¹⁷³

Nu is het de vraag: wordt er zo in de praktijk naar elkaar gekeken? Op lokaal niveau speelt diversiteit zeker een rol, net zoals er oog is voor de interne eenheid. Daarin wordt diversiteit ervaren in de verschillende kerkelijke achtergronden, culturen en landen en visies die in één gemeente samenkomen. Hoewel dit volgens R2-Op nog veel meer zou kunnen, omdat ze *“nog steeds 95% gewoon een Nederlandse gereformeerde, over het algemeen witte gemeenschap zijn”*. Op lokaal niveau resoneert de diversiteit van het lichaam sterk en is het een terugkerend thema. Er is ook een verlangen om ondanks, juist in diversiteit *“de eenheid te bewaren”*, want je hoeft *“het niet eens te zijn om één te zijn”*. (R4-Eu)”

Bovenlokaal is er ook oog voor de diversiteit van het lichaam van Christus. Met name door R1-So wordt de eenheid van de kerk op bovenlokaal niveau sterk benadrukt: *“We believe in interdependence of churches. We may have different opinions on some doctrinal issues, but we are all calling upon the name of Christ.”* De kerk is één volgens R1-So: *“I believe in the oneness of the body of Christ.”* Maar diversiteit is voor R1-So ook belangrijk: *“We can be united without being uniform.”* Interdependentie betekent dat je dus onderling afhankelijk van elkaar bent, zoals lichaamsdelen dat ook zijn, maar dat je ook je eigenheid behoudt. Ook R4-Eu noemt voorbeelden van een eenheid die verschillende kerken overstijgt naast een diversiteit op de verschillende plekken waar je gemeente bent. Hoewel er dus oog is voor eenheid en diversiteit op een bovenlokaal niveau, is de vraag hoe vergaand en diepgaand deze bovenlokale eenheid en diversiteit in de praktijk zijn. Is dit lichaam echt van elkaar afhankelijk en zijn gemeentes elkaars onmisbare lidmaten? Of zijn het vooral lichaamsdelen die elkaars bestaan erkennen en accepteren? In de praktijk lijken deze gemeentes toch redelijk los van elkaar te functioneren als parallelle, lokale lichamen. R4-Eu constateert bij gezamenlijk overleg met andere kerken dat *“we eigenlijk ook weer heel druk geweest met onszelf”*. Kerken doen hun eigen ding en functioneren onafhankelijk van elkaar.

Dat je heel anders bent is ook voor WC een gegeven. Het is een kenmerk van de kerk volgens Walls' *translation principle*: het zit in de natuur van het christelijk geloof dat het evangelie vlees wil worden en vertaald wil worden naar begrijpelijke menselijk condities naar analogie van

¹⁷³ Lincoln, *Ephesians*. WBC, 181.

Christus' incarnatie.¹⁷⁴ Dit wordt bevestigd door de praktijk wanneer de rol van de voertaal en moedertaal ter sprake komt bij R1-So en R3-Ho. Zij wijzen op het belang van de begrijpelijkheid van een dienst en het aangesproken worden door God in de moedertaal. R1-So: “*Only till you become a migrant, you don't understand the vacuum that you feel when you worship in another person's language.*” Het evangelie wil vlees worden en begrepen in elke taal en cultuur.

Er zijn meer vertalingen van dit evangelie dan ooit te voren. Walls als vertegenwoordiger van WC duidt de huidige tijd als het *Ephesian Moment*. Volgens Walls is er door globalisering in deze tijd opnieuw het besef van vele culturen en etniciteiten die het lichaam van Christus vormen. Het zwaartepunt van het christendom ligt nu in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Nieuwe vormen van kerk ontstaan, geworteld in lokale culturen, en vragen om wederkerige interactie met andere kerkelijke tradities wereldwijd.¹⁷⁵ Het lichaam van Christus is pas compleet wanneer alle lichaamsdelen één geheel in Christus vormen.¹⁷⁶ Alleen in dit hele lichaam van alle tijden en plaatsen wordt de volheid van Christus bereikt volgens Walls.¹⁷⁷ Culturele diversiteit is een wezenlijk kenmerk van de kerk volgens de theologische stem van WC. Die diversiteit zorgt voor een dynamiek waarin de lidmaten elkaar aanvullen, maar ook waar nodig corrigeren.

Dit theologisch-normatieve ideaal van een wereldchristendom en een wereldwijd lichaam stuit in de praktijk op gemeentes die meer gericht zijn op het lokale niveau van het lichaam zijn. De praktijk lijkt het meest op het tweede gevaar dat Walls noemt: de postmoderne, relativistische aanpak die culturen isoleert tot een eigen, absolute norm waardoor interactie en correctie door andere culturen uitblijft.¹⁷⁸ Hoe een kerk als lidmaat van het lichaam eruit zou moeten zien die de paradox tussen eenheid en diversiteit heilzaam toepast, wordt bij Walls niet concreet.

Je kunt je afvragen of het juist is om de tijd van vandaag als een *Ephesian Moment* te duiden. De inhoud van het mysterie is namelijk dat ook niet-Joden bij Gods heilsplannen gaan horen en zij delen in het lichaam van Christus. In onze tijd is in het christelijk geloof op die manier niet meer sprake van een oorspronkelijk hoofdstroom van etnische Joden en zijstromen van nieuwe groepen die daar niet volledig bij horen. Messiasbelijdende Joden zijn een kleine minderheid in het christelijk geloof en het feit dat niet-Joden ook in Jezus geloven is geen grote kwestie, maar is

¹⁷⁴ Walls, *Missionary Movement*, 26-36.

¹⁷⁵ Walls, *The Cross-cultural*, 78 & 81.

¹⁷⁶ Walls, *The Cross-cultural*, 78-79.

¹⁷⁷ Walls, *The Cross-cultural*, 77.

¹⁷⁸ Walls, *The Cross-cultural*, 78-79.

iets wat overal op aarde al eeuwen gebeurt. Walls verbreedt de metafoor door te stellen dat we vandaag een climax bereikt hebben in deze eeuw waardoor we niet langer twee culturen hebben in de kerk, maar ontelbaar veel culturen. Toch gebruikt Paulus deze metafoor in Ef. 3 niet in de eerste instantie om eenheid tussen heidenen onderling te verduidelijken, daarom is het niet één op één hetzelfde. Daarom zou ik nu niet spreken van een *Ephesian moment*. Paulus richt zich op een concrete kwestie in de gemeente van Efeze (en wellicht omstreken als rondzendbrief). Deze metafoor lijkt primair bedoeld voor de interne gemeente opbouw, het is een interne kwestie. De brief is niet gericht aan de wereldkerk of aan een internationale synode of apostelconvent. Wanneer Paulus de eenheid van het lichaam noemt, is dit niet gericht op een wereldwijde kerkelijke eenheid van heidenen onderling. Primair is het volgens Paulus voor de kerk in Efeze de bedoeling dat Joden en niet-Joden zich ten opzichte van elkaar niet minderwaardig gaan voelen of dat er neergekeken wordt vanwege iemands etnische achtergrond.

WC kijkt breder vanuit Ef. 3 naar wereldwijde eenheid en samenwerking als globaal lichaam van Christus. Hoewel ik dit dan niet het *Ephesian moment* zou noemen, gezien de verschillen met vandaag en toen, heeft ook Ef. 3 een bredere blik dan alleen de lokale gemeente. Het is dan primair geschreven voor een interne kwestie, maar het spreken van Paulus over de kerk is fluïde. In Efeze 3 spreekt Paulus ook over een kosmologische, universele en eschatologische kerk. Het mysterie heeft een grote reikwijdte en in vers 18 en 19 zijn alle heiligen in beeld. Alleen met hen samen is de volheid en kennis van de liefde van Christus in al haar dimensies kenbaar en zichtbaar. Er staat dus wat op het spel, ook iets dat de lokale kerk van Efeze overstijgt. Daarom is er ook een stap nodig naar een visie op bovenlokale eenheid van het lichaam van Christus. Wanneer de eenheid in Christus bepalend is en verbindend, dan geldt dat op lokaal niveau, maar ook op bovenlokaal niveau. De metafoor van het lichaam van Christus is breder dan alleen de lokale kerk. En dan sta je inderdaad voor de keuze in deze geglobaliseerde samenleving of je samen de eenheid zoekt in het lichaam van Christus en in een gezamenlijke missie, of dat je als kerken los van elkaar functioneert.

WC legt een sterke nadruk op de wereldwijde kerk en oecumene. Dat kan een bepaalde lens op het mysterie uit de Ef. 3:6 leggen en dit mysterie in iets te grote mate bovenlokaal inkleuren. Maar het idee van een bovenlokale eenheid is niet onwaar. Hoewel het een aantal denkstappen vraagt van de context van Efeze naar Kampen en Zwolle, kan WC de praktijk wel uitdagen: in hoeverre zien de kerken elkaar als medelichamelijk en dus als onmisbaar? Deze vraag moet je op meerdere niveaus stellen: in hoeverre zien individuen elkaar als medelichamelijk? In hoeverre zien (etnische) groepen in de kerk elkaar als medelichamelijk? En in hoeverre zien

(internationale) kerken elkaar als medelichamelijk? De enige grond voor eenheid in Ef. 3 is de eenheid in Jezus Christus. Deze eenheid moet op meerdere niveaus zichtbaar zijn.

Eenheid en diversiteit lopen door elkaar heen. Met de onderzochte praktijk wil ik concluderen dat bij elkaar te horen. Ze zijn complementair aan elkaar, twee kanten van dezelfde medaille. Dit strookt ook met de metafoer van het lichaam van Christus waarin eenheid van het lichaam en de diversiteit van de lidmaten bij elkaar horen.

5.4 Samenwerking

Het lichaam van Christus functioneert bij WC als *root metaphor*¹⁷⁹, het is een beeld van wereldwijde eenheid-in-verscheidenheid. Geen enkele lokale gemeenschap kan de volheid van Christus representeren, alleen in de onderlinge verbondenheid van al deze contexten wordt de volheid van dit lichaam zichtbaar.¹⁸⁰

Zoals gezegd wordt bij WC niet duidelijk hoe een kerk als lidmaat van het lichaam eruit zou moeten zien en hoe die de paradox tussen eenheid en diversiteit heilzaam toepast. Wel is er een ideaal van oecumenische en bovenlokale samenwerking in het samen functioneren, aanvullen en corrigeren van elkaar als globaal lichaam van Christus. Kerkstructuren moeten daarom flexibel zijn, samenwerking bevorderen en ruimte bieden voor lokale contextualisering. Het ideaal van het lichaam van Christus vraagt eerder om netwerken en oecumenische samenwerking, dan om hiërarchische uniformiteit (zie § 3.3).

In de praktijk komt dit naar voren in de visie op de diensten die de internationale kerken beleggen. Zij zien hun diensten als een belangrijke aanvulling op de diensten die gevestigde kerken beleggen. Zij willen deze niet vervangen, maar wel iets bieden wat een gevestigde kerk niet kan bieden. Toch is samenwerking soms ook ingewikkeld. R4-Eu erkent dat kerken soms erg op zichzelf gericht zijn en samenwerking daarbij in kan schieten: “*het is echt een ondergeschoven kindje*”. Voor sommige kerken lijkt dit meer iets wat erbij komt, maar waar ze ook zonder zouden kunnen. R1-So noemt interdependentie als de manier waarop kerken met elkaar samen moeten werken. Dit geeft kerken zowel een eigenheid en zelfstandigheid, als een onderlinge afhankelijkheid. Eenheid en samenwerking kan ook door samen iets te doen zoals

¹⁷⁹ Richard R. Osmer, *Practical Theology. An Introduction* (Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2008), 114-117.

¹⁸⁰ Walls, *The Cross-cultural*, 77.

R2-Op spreekt over de missie van God: *“Dat je het evangelie probeert verder te brengen. Je doet wat met elkaar en dan ondertussen ontmoet je elkaar.”* Als voorbeeld noemt R2-Op hoe mensen uit verschillende kerken evangeliseren op straat. Samen dingen doen en kleine kringen opbouwen is belangrijk volgens R2-Op: *“Dan kun je het ook relationeler maken.”* Deze manieren van samenwerken resoneren dus met de onderzochte praktijk en passen ook bij de functie van de kerk overeenkomstig Ef. 3:10: *“door de kerk zal de wijsheid van God in al haar schakeringen bekend worden aan alle vorsten en heersers in de hemelsferen.”* De kerk heeft in haar eenheid een verkondigende functie. Daarnaast past bij deze samenwerking het gebed om *“met alle heiligen in staat te zijn de lengte en de breedte, de hoogte en de diepte te begrijpen, ja de liefde van Christus te kennen”* (Ef. 3:18-19). Waar je samenwerkt en verbonden bent met alle heiligen, daar leer je dus iets begrijpen en kennen van de omvang van Jezus’ liefde. Daar ontdek je het. Er ligt dus ook een bepaalde winst in dat ‘samen met alle heiligen’. Dit vers is een belangrijke motivatie om samenwerking te blijven zoeken en niet als parallelle lichamen te functioneren. Eigen kerkdiensten zijn belangrijk en kunnen tot op zekere hoogte verbindend werken, maar R2-Op daagt uit om verder te denken dan een (gezamenlijke) kerkdienst. Allemaal kerkdiensten in verschillende talen kunnen naast elkaar staan en slechts als ‘aanvulling’ functioneren op het gevestigde aanbod. Het is volgens R2-Op jammer als daar alle energie heen gaat en dit veel te groot gemaakt wordt. Het zijn namelijk eenmalige events en er ontstaat niet echt een relatie volgens R2-Op. Mensen gaan weer weg en *“gaat door in zijn eigen straatje maar dan wordt het niet echt het lichaam van Christus.”* R1-So ziet dit wat anders en ervaart meer ontmoeting en relationele verbinding tijdens en rondom de kerkdienst. R2-Op noemt de kerkdienst dan ook *“het trucje dat we op zondag uithalen”* terwijl R1-So in de kerkdienst ruimte krijgt voor *“worship that leads us to have fellowship with one another”*. Zij hebben een eigen visie op de kerkdienst.

Maar welke vorm van samenwerking op het gebied van handelen je ook kiest als kerk, de drie stemmen erkennen allemaal het belang van samenwerking van christenen onderling in het lichaam van Christus. Een samenwerking die zich ook daadwerkelijk in de metafoor van het lichaam kan herkennen: in onderlinge afhankelijkheid en eenheid. Samenwerking van kerken die elkaar nodig hebben en slechts met elkaar de volheid en liefde van Christus vormen. Je kunt het je dus niet veroorloven om je af te zonderen van anderen. Het zijn idealen die gedragen worden door de stemmen uit de tekst en theologie, maar in de praktijk blijkt deze samenwerking niet vanzelfsprekend.

5.5 Verbondenheid

Verbondenheid is niet alleen een officiële verbinding, maar ook een ervaring van een relatie tot God (R1-So en R3-Ho) of van mensen onderling. Die ervaring hangt samen met begrijpelijkheid; of je je kan verbinden met de taal, cultuur of de mensen om je heen. Je achtergrond speelt hier dus een grote rol in. Dat is geen probleem in de kerk, die gericht is op alle volken en talen. Paulus zegt niet dat we elkaars taal allemaal moeten kunnen spreken en dat je je achtergrond moet wegstrepen. Op dit niveau speelt de kwestie in Efeze zich niet af. Deze kwestie gaat over het mysterie dat ook heidenen delen in het lichaam van Christus, in de erfenis en de belofte. Je achtergrond kan er dus niet voor zorgen dat je ‘tweederangs’ wordt in de kerk. Daarin deel je door de eenheid met Christus. Dat geeft een verbondenheid die diepgaander is dan de wijze waarop je je geloof uit en in welke taal het evangelie vlees is geworden. Zolang deze band niet ontkend wordt, is het geen probleem dat verschillende lidmaten van dat lichaam op verschillende manieren uiting geven aan het geloof. Principieel hoor je namelijk bij elkaar en doe je hetzelfde. Zo ontwikkelt het geloof zich polycentrisch.

Maar polycentrisch betekent niet ‘afgezonderd’. Het lichaam zoekt ook manieren om uiting te geven aan de onderlinge band. R1-So en R3-Ho hebben een constructie waarin ze hun kerkdienst zien als aanvulling. Zij zoeken van hun kant duidelijk aansluiting. Vanuit R2-Op en R4-Eu, gevestigde, Nederlandse kerken is minder duidelijk hoe zij aansluiting zoeken met christenen van een andere cultuur, behalve wanneer die actief deelnemen in hun activiteiten en diensten. Wat intern verbindt, is voor de respondenten duidelijk, maar wat hen met andere kerken bindt is vaak wat minder concreet. De kerken ervaren wel betrokkenheid met internationale broeders en zusters, maar dit vertaalt zich niet vanzelfsprekend in duurzame interculturele relaties of gezamenlijke praktijken. De visie op een wereldwijd lichaam zoals WC die onder woorden brengt, kan een lokale kerk uitdagen hierop visie te ontwikkelen en uiting te geven aan deze band. Ook de funderende band met Christus zoals Ef. 2-3 daarover schrijft, kan motiveren om die buiten de lokale kerkmuren te beleven en op te zoeken. Tekst en theologie dagen de lokale kerken uit om de bestaande verbondenheid niet alleen te erkennen, maar ook te organiseren in praktijken: gezamenlijke vieringen, interkerkelijke kringen, gedeelde diaconale projecten of regelmatige ontmoetingen die verder gaan dan incidentele contacten. Een “*bottom-up visie*” zoals R3-Ho de visie op samenwerking beschrijft, kan ook betekenen dat er geen kerkelijke praktijken aan de visie worden verbonden. Dus een visie op onderlinge samenwerking van de lidmaten van het lichaam van Christus ontbreekt soms.

5.6 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de vierde deelvraag centraal hoe de inzichten uit Efeze 3 en World Christianity zich verhouden tot de visie van de onderzochte kerken. In de dialoog tussen tekst, theologie en praktijk blijkt dat er duidelijke resonantie is, vooral rond de eenheid en diversiteit van het lichaam van Christus. Het mysterie uit Efeze 3:6 biedt een fundamentele basis, namelijk dat de eenheid in Christus gegeven is en een nieuwgeschapen gemeenschap betekent waarin verschillende achtergronden geen hiërarchie vormen. WC benadrukt deze eenheid -soms wat eenzijdig- op wereldwijd niveau en wijst op de eenheid en diversiteit van het wereldwijde lichaam. De praktijk van de kerken in Kampen en Zwolle deelt veel van deze inzichten, maar beleeft het lichaam primair lokaal. Eenheid en diversiteit worden vooral intern herkend en vormgegeven. Tegelijkertijd blijkt de bovenlokale dimensie van het lichaam minder ontwikkeld en wordt verbondenheid met andere culturen en kerken eerder gevoeld dan structureel georganiseerd. Hier ontstaan dissonanties: WC daagt de kerken uit om hun bestaande visie op eenheid, diversiteit en samenwerking te verbreden en bovenlokaal uiting te geven aan het lichaam van Christus. En Ef. 3 herinnert aan de principiële gelijkwaardigheid en verbondenheid van alle gelovigen. De kunst is om het lichaam van Christus op zoveel mogelijk niveaus te beleven, organiseren en praktiseren.

Conclusie

De hoofdvraag van deze scriptie luidt als volgt:

“Wat kunnen we leren over de betekenis van 'samen één lichaam zijn' in Efeze 3:6 uit een conversatie hierover tussen de betreffende Schrifttekst, representanten van World Christianity en twee gevestigde en twee internationale kerken in Kampen en Zwolle?”

Deze hoofdvraag heb ik opgeknipt in vier deelvragen om vanuit tot een antwoord te komen. Uit de exegese van Efeze 3 bleek dat de inhoud van het onthulde mysterie is dat Gods plan met de kerk een fundamentele eenheid in het lichaam van Christus betekent. Dit mysterie betreft de schepping van een geheel nieuwe werkelijkheid: een gemeenschap waarin Joden en heidenen, door hun vereniging met Christus, samen één lichaam vormen. Er ontstaat een gedeelde identiteit die niet bepaald wordt door etniciteit, status of traditie, maar door de gezamenlijke toewijding aan Christus. Dit lichaam krijgt zowel een lokale als universele dimensie, Paulus gaat fluïde met dit begrip om.

World Christianity verbreedt met de theologisch-normatieve aspecten van dit begrip door te benadrukken dat het christelijk geloof een wereldwijd, polycentrisch fenomeen is dat zich ontvouwt in de dynamiek tussen lokale incarnatie en universele eenheid. De metafoor van het lichaam van Christus fungeert als theologisch beeld voor eenheid-in-verscheidenheid binnen de mondiale kerk. Dit wereldwijde lichaam is cultureel divers en vormt alleen samen met alle lokale kerken van alle tijden en alle plaatsen de volheid van Christus.

De casestudy laat zien dat de onderzochte kerken veel van deze inzichten herkennen, maar het lichaam van Christus vooral lokaal beleven. Eenheid, diversiteit en verbondenheid worden binnen de eigen gemeenschap gewaardeerd, maar minder structureel vormgegeven in bovenlokale of interculturele relaties. De praktijk toont daarmee zowel resonantie als dissonantie met tekst en theologie.

Het gesprek tussen de drie stemmen laat zien dat lokale kerken kunnen groeien door de gegeven eenheid in Christus te verbinden met de bredere en uitdagende visie van World Christianity. Dat vraagt om bewuste, georganiseerde vormen van samenwerking en ontmoeting als medeleden van hetzelfde lichaam. Dan wordt de eenheid ook buiten een lokale gemeente zichtbaar. De onderzochte kerken zijn ‘samen één lichaam zijn’ door een gemeente te vormen die verbinding ervaart met God en elkaar in de momenten en de manieren waarop zij samen komen.

Discussie en aanbeveling

Ten slotte zullen we stilstaan bij enkele vragen die deze scriptie oproept en punten van discussie. Ik probeer daarmee nogmaals kritisch te reflecteren op de methode, keuzes en resultaten. Vervolgens wil ik enkele suggesties doen voor vervolgonderzoek. Na punten van discussie wil ik ten slotte een aantal aanbevelingen doen aan kerken naar aanleiding van de scriptie.

- Allereerst stond in de exegese van deze scriptie vooral Ef. 3 centraal en werd de perikoop afgebakend op vers 1 tot 13. Bij meer tijd had ik meer teksten willen exegetiseren en had een Bijbels-Theologisch onderzoek naar de positie van de heidenen in het OT en NT ook veel inzicht kunnen opleveren. Dat maakt deze scriptie beperkt in haar conclusies en inzichten over wat er vanuit de Bijbel (of zelfs vanuit Paulus) naar voren komt over dit onderwerp. Het voordeel is een grondige verdieping in Ef. 3, het nadeel een vernauwing tot die tekst en context.
- World Christianity is in deze scriptie erg beperkt gebleven tot de stem van Walls. In het onderzoek bleek dat met name Walls de verbinding legt tussen het lichaam van Christus en WC. Een andere metafoer of analogie (zoals incarnatie) had misschien meer stemmen binnen WC kunnen raadplegen. De metafoer van het lichaam leeft wel breder, maar wordt minder vaak (dan gedacht) uitgewerkt.
- Het veldonderzoek had ook haar beperkingen door met name het aantal gemeenten en respondenten dat ik kon interviewen voor deze scriptie. De generaliseerbaarheid van een dergelijke casestudy is al zeer laag, maar nu zijn zelfs de stemmen uit de praktijk beperkt tot vier respondenten. Meer inzichten en diepgang had verkregen kunnen worden wanneer meer respondenten uit dezelfde kerk bijvoorbeeld geïnterviewd waren.
- De documenten van de NGK's waren geschreven met het oog op een structuurverandering. Daarom was het niet verwonderlijk dat dit in de onderzochte visie ook sterk naar voren kwam. De visie op bovenlokale samenwerking of eenheid komt hierin niet naar voren, aangezien de aanleiding een interne kwestie is.
- Mijn positionaliteit als onderzoeker kan ook een rol hebben gespeeld bij de resultaten van deze scriptie. Zoals ik in §1.5 al aangaf, koester ik een zekere sympathie voor inzichten uit WC en ben ik zelf ook intercultureel betrokken geweest. Bovendien kan mijn Nederlandse en gereformeerde opvoeding blinde vlekken geven in het veldonderzoek.

- Met attenderende begrippen heb ik geprobeerd open te staan voor nieuwe concepten, maar ik heb deze pas een plek gegeven wanneer dit herhaaldelijk terugkwam. Daarmee zijn kleinere stemmen wellicht gesmoord.
- De metafoor van het lichaam van Christus bleek een herkenbare metafoor als het gaat om diversiteit en eenheid en de onderlinge verbondenheid, maar werd vooral vaak opgevat als een metafoor voor het lokale lichaam. Een andere metafoor had misschien meer visie opgeroepen als het gaat om bovenlokale verbinding. Het lichaam van Christus wordt veel aangehaald en inspireert veel kerkvisies, maar wordt weinig gebruikt voor de bovenlokale eenheid. Dit is een onderbelichte kant van de metafoor.

Een suggestie voor vervolgonderzoek zou kunnen zijn dat je -zoals genoemd- breder kijkt dan Ef. 3 en een Bijbels-Theologisch onderzoek doet naar de positie van Joden en heidenen. Een andere vervolgstudie zou zich in het veldonderzoek kunnen richten op *good practices* van interculturele kerken in de grotere steden. Of je zou de theologische visie van verschillende organisaties kunnen onderzoeken die interculturele interactie tussen kerken en christenen willen bevorderen. Je zou ook het *indigenizing principle* en het *pilgrim's principle* van Walls verder kunnen onderzoeken en kijken in hoeverre dit resoneert met de praktijk of beleid. Ten slotte zouden er in Katholieke en Orthodoxe kerken visies op het lichaam van Christus onderzocht kunnen worden. Wat is in een ander kerkstelsel de visie op de lokale en de bovenlokale kerk?

Ik heb de volgende aanbevelingen voor kerken: Allereerst wanneer het gaat over het lichaam van Christus -bijvoorbeeld in een visiedocument- dan is het van belang om te bedenken dat deze metafoor in de Bijbel niet alleen gaat over de interne eenheid van een gemeente. Het lichaam van Christus kent haar eenheid in Christus en diversiteit in vele volken, talen en culturen. Dus een visie op de kerk als lichaam van Christus moet ook een bovenlokaal perspectief hebben.

Ten tweede denk ik dat Ef. 3 en de theologie van WC kerken oproepen om samen het lichaam van Christus te vormen, omdat je afhankelijk bent van elkaar als lichaamsdelen. De volheid van Christus en de kennis van Zijn liefde is minder wanneer de heiligen langs elkaar heen leven en geen tot weinig interactie hebben. Positief geformuleerd: er ligt veel rijkdom in de interactie met christenen van alle tijden en plaatsen.

Ten derde laat het veldonderzoek zien dat verbinding ervaren wordt wanneer iets herkenbaar of begrijpelijk is. Taal speelt daarin een grote rol en daarom beveel ik aan dat dit voor iedereen toegankelijk moet zijn. Meerdere diensten of activiteiten in verschillende voertalen kunnen een uitkomst bieden, zolang dit maar niet in de plaats komt van ontmoeting buiten die (taal)groep.

Literatuur

Bette, J.C, G. van den Brink, H. Courtz, G.A. van Veelen, en H.H. ter Welle red. *Studiebijbel 8. Galaten tot en met Filemon*. Soest: Uitgeverij In de Ruimte, 1987.

Bruggen, Jakob van. *Paulus. Pionier voor de Messias van Israël*. Commentaar op het Nieuwe Testament. Kampen: Kok, 2001.

Cameron, Helen, Deborah Bhatti, Catherine Duce, James Sweeney, en Clare Watkins. *Talking about God in Practice*. London: Hymns Ancient & Modern Ltd, 2010.

Carson, Donald A. & Douglas J. Moo. *An Introduction to the New Testament. Second Edition*. Grand Rapids: Zondervan, 2005.

Centraal Bureau voor de Statistiek. “Daling aandeel mensen dat aangeeft bij religie te horen stagneert.” CBS. Geraadpleegd 10 juli 2025.
<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2025/16/daling-aandeel-mensen-dat-aangeeft-bij-religie-te-horen-stagneert>.

Centraal Bureau voor de Statistiek. “Hoeveel inwoners hebben een herkomst buiten Nederland?” CBS. Geraadpleegd 10 juli 2025.
<https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-inwoners-hebben-een-herkomst-buiten-nederland>.

Chapell, Bryan. *Ephesians*. Reformed Expository Commentary. Phillipsburg, NJ: P&R Publishing, 2009.

Colijn, J.J.A. ‘Testing the Waters. Infant Baptism as a Case Study for Doing Reformed Theology Interculturally’. Doctoral Dissertation, Protestantse Theologische Universiteit, 2023.

Dunn, James. *The Theology of Paul the Apostle*. Grand Rapids: Eerdmans Publishers, 1998.

Flemming, Dean. ‘Paul the Contextualizer’. In *Local Theology for the Global Church: Principles for an Evangelical Approach to Contextualization*, edited by Matthew Cook and Rob Haskell. William Carey Library, 2010.

Flett, John. “Method in Mission Studies: Comparing World Christianity and Intercultural Theology.” *Theologische Literaturzeitung* nr. 7 2018.

Floor, L. *Efeziërs*. Commentaar op het Nieuwe Testament. Kampen: Kok, 1995.

Frederiks, Martha Th., and Nienke Pruiksma. “Journeying Towards Multiculturalism? The Relationship between Immigrant Christians and Dutch Indigenous Churches.” *Journal of Religion in Europe* 3, no. 1 (2010): 126-152.
<https://brill.com/view/journals/jre/3/1/jre.3.issue-1.xml>.

Frederiks, Martha Th. & Dorottya Nagy eds. *World Christianity: Methodological Considerations*. Leiden: Brill, 2021.

- Irvin, Dale. "World Christianity: An Introduction," *Journal of World Christianity* 11, no. 1 2008.
- Jenkins, Philip. *The next Christendom: The Coming of Global Christianity*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2002.
- Lausanne Movement. "About the Lausanne Movement," Lausanne. accessed September 29, 2025, <https://lausanne.org/about-the-lausanne-movement>.
- Lausanne Movement. *The Cape Town Commitment*. accessed September 29 2025. <https://lausanne.org/statement/ctcommitment>.
- Lausanne Movement. *The Seoul Statement*. accessed September 29 2025. <https://lausanne.org/statement/the-seoul-statement>.
- Lincoln, Andrew T. *Ephesians*. Vol. 42. World Biblical Commentary. Dallas: Word Books, 1990.
- Migrantenkerken.nl. Geraadpleegd 10 juli 2025. <https://migrantenkerken.nl/Home>.
- Nederlands Dagblad. "Nederland telt steeds meer migrantenchristenen." Geraadpleegd 10 juli 2025. <https://www.nd.nl/geloof/geloof/638621/aantal-migrantenchristenen-groeit>.
- Nestle, Eberhart, Kurt Aland e.a. *Novum Testamentum Graece*. 28e herziene uitgave. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2016.
- Ong, Andrew. "World Christianity." in *T&T Clark Handbook of Neo-Calvinis*. ed. Nicholas G. Sutanto & Cory Brock. London: Bloomsbury T&T Clark, 2024.
- Osmer, Richard R. *Practical Theology: An Introduction*. Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 2008.
- Pachau, Lalsangkima. "World Christianity." In *St Andrews Encyclopaedia of Theology*, edited by Brendan N. Wolfe et al. University of St Andrews, 2022. Article published August 30, 2024. Accessed at September 18, <https://www.saet.ac.uk/Christianity/WorldChristianity>.
- Phan, Peter. "World Christianity and Christian Mission: Are They Compatible? Insights from the Asian Churches". *Asian Christian Review* 1. no. 1 2007.
- Phan, Peter C. "World Christianity. Its Implications for History, Religious Studies and Theology," *Horizons* 39, no. 2 2012.
- Roon, A. van. *De brief van Paulus aan de Epheziërs*. Prediking van het Nieuwe Testament. Nijkerk: Callenbach, 1976.
- Schreiner, Thomas R. *Magnifying God in Christ: A Summary of New Testament Theology*. Grand Rapids: Baker Academic, 2010.
- Schreiter, Robert J. *The New Catholicity: Theology between the Global and the Local*. New York: Orbis Books, 1997.

- Stichting Interculturele Gemeentestichting Zwolle. *Beleidsdocument 2021*.
Geraadpleegd 5 juni 2025.
https://www.sigz.net/_files/ugd/f5d7f7_b8db93397c704f589ed20702f9edd942.pdf?index=true.
- Stichting SKIN. Geraadpleegd 10 juli 2025. <https://www.skinkerken.nl/over-ons>.
- Tennent, Timothy C. *Invitation to World Missions: A Trinitarian Missiology for the Twenty- First Century*. Grand Rapids, MI: Kregel Academic & Professional, 2010.
- Walls, Andrew F. *The Cross-Cultural Process in Christian History: Studies in the Transmission and Appropriation of Faith*. Maryknoll, NY: Orbis Books, 2002.
- Walls, Andrew F. 2017. *Crossing Cultural Frontiers: Studies in the History of World Christianity*. ed. Mark R. Gornik. Maryknoll, NY: Orbis Books, 2017.
- Walls, Andrew F. *The Missionary Movement in Christian History. Studies in the Transmission of Faith*. New York: Orbis Books, 1997.
- Ward, Pete. *Introducing Practical Theology. Mission, Ministry, and the Life of the Church*. Grand Rapids: Baker Academic, 2017.
- Wijma, Merijn. *Een Menigte die men tellen kan. Een Historisch-geografische beschrijving van de ledentalontwikkeling van gereformeerde kerkverbanden in Nederland 1892-2015*. ADChartasreeks nr. 40 (Amsterdam; Amersfoort: Buijten & Schipperheijn Motief; De Vuurbaak, 2022.
- World Council of Churches. "History of the WCC." WCC. accessed September 29 2025.
<https://www.oikoumene.org/about-the-wcc/history>.
- World Council of Churches. *Called to Be the One Church (as Adopted)*. Porto Alegre, 23 February 2006. Accessed September 30, 2025,
<https://www.oikoumene.org/resources/documents/called-to-be-the-one-church-as-adopted>.
- Zurlo, Gina A., Todd M. Johnson, and Peter F. Crossing. "World Christianity 2025: Regional Perspectives." *International Bulletin of Mission Research* 49, no. 1 (January 2025): 62–74.
<https://www.gordonconwell.edu/wpcontent/uploads/sites/13/2025/01/Status-of-Global-Christianity-2025.pdf>.